

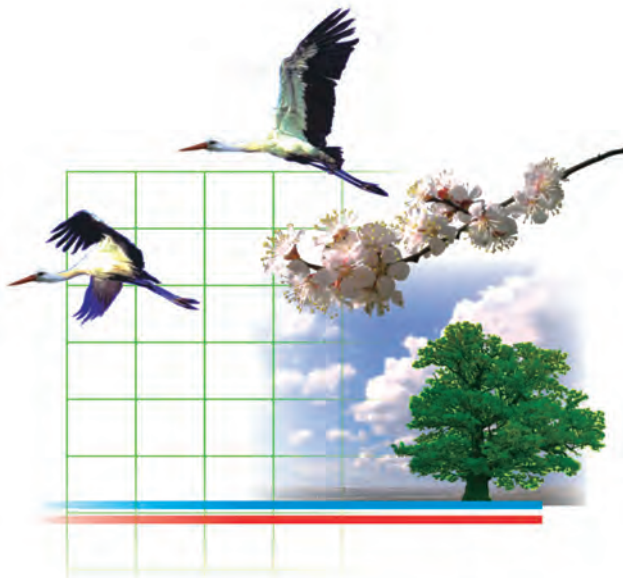
P. ǴULOMOV, SH. MIRZAXMATOVA

Átirapımızdaǵı álem

Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń
2-klası ushın sabaqlıq

Qayta islengen hám tolıqtırılǵan altınshı basılıwı

*Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrligi tastıyqlaǵan*

**Sholpan atındaǵı baspa-poligrafiya dóretiwshilik úyi
Tashkent – 2018**

UOK 502.2=512.121(075)
BBK 20.1ya71
Ў79

Juwaplı redaktor:

H. Vahobov — geografiya ilimleriniń doktorı, professor.

Pikir bildiriwshiler:

I. Sagdullaev — biologiya ilimleriniń kandidadı, docent;

M. Bositxonová — Tashkent qalası 324-mekteptiń
baslawısh klass muǵallimi

Shártli belgiler:

Sorawlar

Tapsırmalar

Ámeliy jumıs

Sabaqtı juwmaqlaw

**Respublika maqsetli kitap qorı qárjıları
esabınan basıp shıǵarıldı**

© P. Ǵulamov, Sh. Mirzaxmetova, 2018
© Sholpan atındaǵı BPDÚ, 2016
© Sholpan atındaǵı BPDÚ, 2018
Qaraqalpaqsha awdarma
© «Bilim» baspası, 2018

ISBN 978-9943-05-826-2

ÁTIRAPÍMÍZDAĞÍ ÁLEMDI ÚYRENEMIZ

1-Ş. ÁTIRAPÍMÍZDAĞÍ ÁLEM

Siz kóretuğın barlıq nárseler – imaratlar, terekler, gúller, suwlar, mashinalar, gúbelekler, tawlar, Quyash, Ay hám juldızlar átirapımızdağı álem delinedi (1-súwret).

Átirapımızdağı álem júda hár qıylı bolıp, onıń sırları kóp.

Adamlar erte zamanlardan tábiyattı úyre-niwge qızıqqan. Onıń sırların biliwge umtıł-ğan.

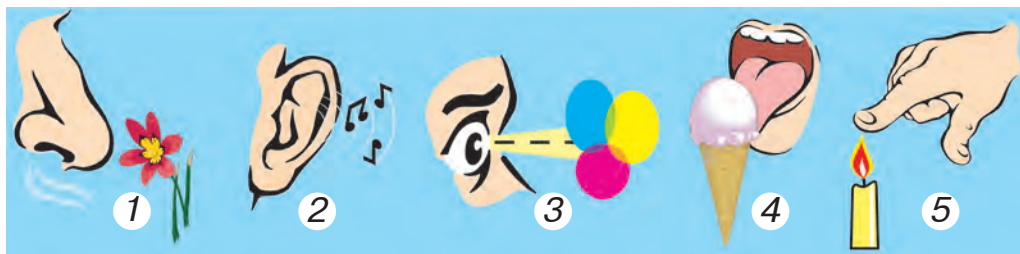
1-súwret. Átirapımızdağı álem

Átirapımızdağı álemdi úyreniw onı baqlawdan baslanadı. Biz átirapımızdağı álemdi seziw aǵzalarımız járdemimde sezemiz hám baqlaymız.

Kózimiz kóredi, qulaǵımız esitedi. Tili-miz dámdi, murnımız iyisti, terimiz issı hám suwıqtı sezedi (2-súwret).

Bázi bir qubılıslardı biliw ushın ámeliy jumıslar ótkeremiz. Tábiyatqa sayaxatqa shıǵamız.

Tábiyatta baqlaǵan waqıya hám qubılıslardı «Jumis dápteri»ne jazıp baramız.

2-súwret. Adamnıń seziw aǵzaları:

1—murn; 2—qulaq; 3—kóz;
4—til; 5—teri

Tayanış sózler: átirapımızdağı álem, seziw aǵzaları, qubılıs, jumıs dápteri.

Sorawllar

1. Átirapımızdağı álem degen ne?

2. Qanday seziw aǵzaların bilesiz?
3. «Jumis dápteri»ne neler jazıladı?

Tapsırma

«Jumis dápteri»n júrgiziń. Bul dápterge hár kúngi hawa-rayınıń jaǵdayı hám belgilerin jazıp barıń.

2-Ş. TÁBIYATTAǴÍ DENE HÁM ZATLAR

Siz kórip turǵan barlıq nárseler dene hám zatlardan ibarat: imarat, mashina, terek, kitap, stol, stul.

Biz jasaytuǵın Jer, aspandaǵı Quyash, Ay, juldızlar da dene.

Bazı bir deneler tábiyyiy boladı (3-súwret). Ayırım denelerdi adamlar isleydi (4-súwret).

3-súwret.

Tábiyyiy deneler

Deneler zatlardan dúzilgen boladı. Zatlar tábiyyiy jaǵdayda da ushırasadı. Olardan hár túrli formadaǵı denelerdi islew múmkin. Temirden degershik, ketpen, mashinalar soǵıladı. Bunda degershik, ketpen, mashinalar — deneler, temir bolsa zat boladı.

4-súwret. *Adamlar islegen deneler*

Mıs, altın, duz, suw, qumsheker, bizler dem alıp atırǵan hawa da zat bolıp esaplanadı. Tábiyatta ushırasatuǵın kóplegen zatlar úsh túrli: suyıq, qattı hám puw halında. Buni suw misalında kórip shıǵamız. Bir bólek muzdı muzlatqıstıan alıp ıdısqa salıp qoysaq, ol erip suwǵa aylanadı. Suwdı qaynatsaq, puw payda boladı. Demek, suw qattı (muz), suyıq (suw) hám puw (gaz) halında ushırasadı (5-súwret).

Hárqanday dene hám zatlar málim bir awırlıqqa iye. Olardıń awırlıǵı táreziler járdeminde ólshenedi.

5-súwret. Suwdiń úsh túrli halındaǵı kórinisi: 1 – suyıq halı (suw); 2 – puw halı; 3 – muz halı

Tayanış sózler: dene, zat, gaz, awırlıq, puw.

Sorawlar

1. Dene degen ne? Átirapımızda qanday deneler bar?
2. Zat degen ne? Qanday zatlardı bilesiz?
3. Zatlar qanday hallarda boladı?

Tapsırma

Úyińizde suwdiń úsh halda bolıwın tájiriybe islep kóriń. Bunıń ushın muzlatqısttan bir bólek muz alıń. Bul — suwdiń qattı halı. Endi onı kesge saliń. Ol erip, — suwǵa aylanadı. Soń bul suwdı qaynatsańız puwǵa aylanadı. Puw — suwdiń gaz halı.

Tájiriybeni úlkenlerdiń járdeminde orınláń.

3-§. HAWA RAYÍ

Búgin azanda hawa ashıq, biraz salqın boldı. Túske jaqın hawa ısıdı. Keshke qaray aspanda bult payda boldı. Azgana jawın jawdı. Hawanıń usınday qısqa waqıttaǵı jaǵdayı hawa rayı delinedi. Hawa rayı tez-tez ózgerip turadı (6-súwret). Báhár, jaz, gúz hám qıs máwsimleriniń hawa rayı bir-birinen pariq etedi.

Hawa rayınıń qanday ekenligi onıń belgilerine qarap anıqlanadı. Hawanıń temperaturası, bultlasıwı, jawınlar, samallar hawa rayınıń belgileri boladı.

Hawa rayı qubılıslarınıń shártli belgileri

Hawa ashıq	Qar
Hawa bult	Jawın
Hawa yarım bult	

Hawa rayınıń qanday ekenligin biliw ushın onı bárqulla baqlap barıw kerek. Baqlaw maǵlıwmatları «Jumis dápteri»ne jazıp barıladı.

Hawa rayınıń belgileri hár túrli ásbaplar járdeminde ólshenedi. Hawanıń temperaturası

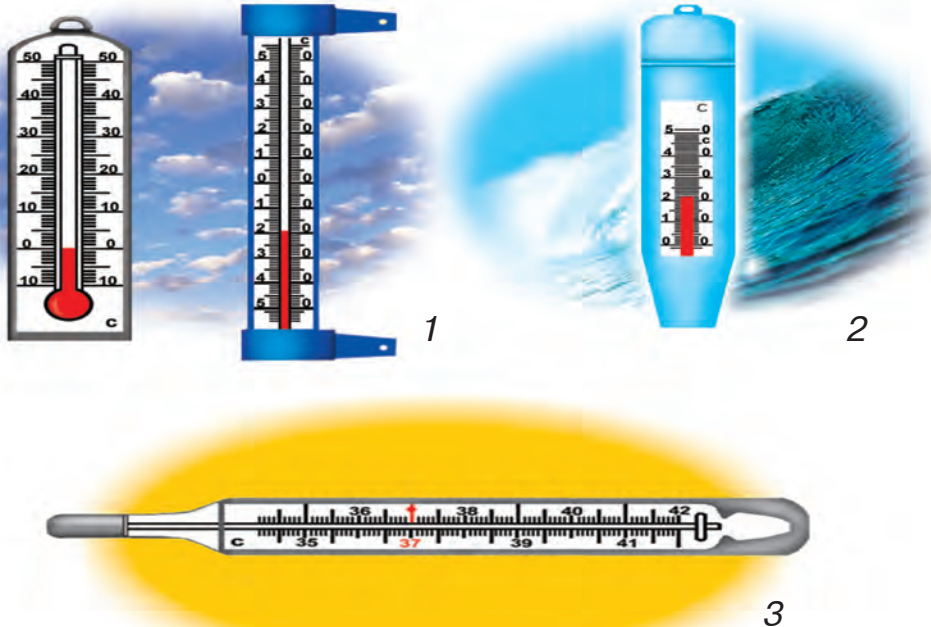

6-súwret. Hawa rayınıń jaǵdayları:
1 – hawa ashıq; 2 – hawa ózgerdi;
3 – jawın jawmaqta; 4 – tereklerdi duman qapladi

termometr (7-súwret), jawın muǵdarı jawın ólshegish ásbap penen ólshenedi.

Hawa ısıǵan payıtta termometr nayshasınıń ishindegi sinap keńeyip, joqarı kóteriledi.

Sinap shkaladaǵı qaysı cıfrǵa shekem kóterilip barıp toqtasa, hawanıń temperaturası sonsha dárejede boladı.

7-súwret. Termometrler:

1 – hawanıń temperaturasınıń ólsheytuǵın;

2 – suwdıń temperaturasınıń ólsheytuǵın;

3 – deneniń temperaturasınıń ólsheytuǵın

Hawa issı bolsa, cifrdırń aldına «+», suwıq bolsa «-» belgisi qoyladı.

Ámeliy jumıs

Termometr járdeminde hawanıń temperaturasını ólsheń. Temperatura neshe dárejede ekenligin «Jumıs dápteri»ne jazıp qoyıń

Tayanış sózler: hawa rayı, hawa rayınıń belgileri, temperatura, jawın, bult, termometr, dáreje.

Sorawlar

1. Hawa rayı degende neni túsinesiz?
2. Hawa rayınıń belgileri neler?
3. Termometrler menen neni ólsheydi?

Tapsırma

Búginnen baslap kelesi sabaq bolatuǵın kúnge shekem hawa rayı qanday bolǵanlıǵın «Jumıs dápteri»ńizge jazıp keliń.

Hawa rayınıń belgileri

- Tútın joqarıǵa tik kóterilse, hawa rayı ózgermeydi.
- Tünde shıq, qıraw qalıń tússe, erteńine hawa ashıq boladı.
- Tańda quyash qızarıp shıqsa, hawa ózgeredi.

ÚLKEMIZDE GÚZ

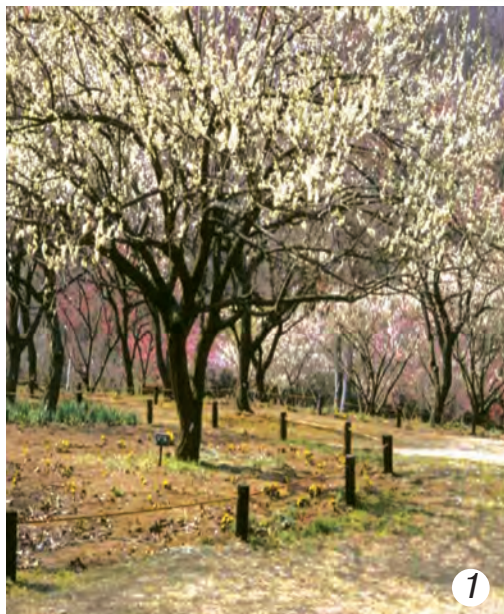

4-§. JÍL MÁWSIMLERI

Biziń Watanımız — Ózbekstanda hár jil tórt máwsim náwbet penen almasıp keledi. Bular báhár, jaz, gúz hám qıs máwsimleri (8-súwret). Hárbir máwsimniń hawa rayı bir-birinen ajralıp turadı.

Ósimliklerdiń reńi de hár máwsimde hár túrli kóriniste, reńlerde boladı.

Máwsimlerdiń almasıwı Quyashqa baylanıslı. Quyashtan kelip atırǵan nur Jer betin jaqtılandırıp ısıtadı.

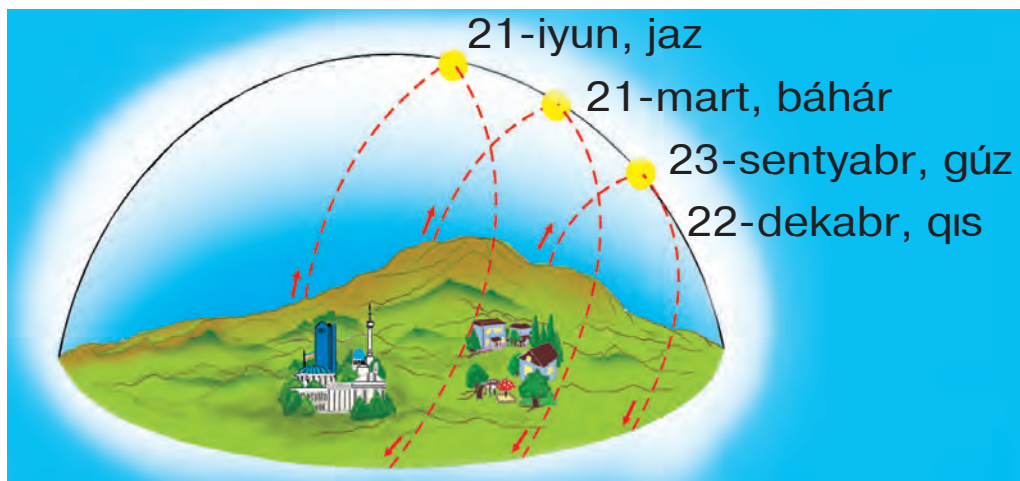
8-súwret. Jil máwsimleri:
1 – báhár; 2 – jaz; 3 – gúz; 4 – qıs

Eger Quyash nur shashıp turmaǵanda Jer beti suwıq hám qarańǵı bolar edi. Jerde tirishilik bolmay, ósimliklerde óspey qalar edi.

Hawa rayı da Quyashqa baylanıslı. Jazda Quyash biyik kóteriledi. Jer betine quyash nurı tik túsedı, sonıń ushın kún uzaq hám ıssı boladı. Qıs ayında Quyash biyik kóterilmeydi, nurı qıya túsedı. Sonıń ushın kúndiz qısqa bolıp, túni uzaq, hawa suwıq boladı (9-súwret).

Gúz hám báhár máwsimlerinde Quyashtıń biyikligi ortasha boladı. Sol sebepli kúnler ıssı da bolmaydı, suwıp ta ketpeydi.

9-súwret. *Quyashtıń jaz, gúz, báhár hám qıstaǵı jaǵdayı*

Tayanış sózler: Quyash, jil máwsimleri, báhár, jaz, gúz, qıs.

Sorawlar

1. Úlkemizde hár jılı qaysı máwsimler almasıp keledi?
2. Máwsimler bir-birinen nesi menen pariq etedi?
3. Quyashtıń bizge qanday áhmiyeti bar?
4. Máwsimlerdiń almasıp turıwına ne sebep boladı?

Tapsırma

«Jumis dápteri»ńizge tómendegi kesteni sıziń. Hár bir máwsimniń ay atların jazıń.

Qıs	Báhár	Jaz	Gúz

5-Ş. GÚZ JEMISLERI

Gúzde Respublikamızda palız eginleri, mazalı miyweler, qawın, ğarbızlar pisedi. Pax-talar ashıladı.

Diyxanlar, bağmanlar jetistirgen ónimlerin jıynap-terip aladı.

Gúz máwsimi sentyabr, oktyabr hám noyabr aylarınan ibarat.

Gúz mámleketimizde áyne pisikshilik máwsimi. Bađlarda júzim, alma, almurt, ayva, ánar hám basqa da miyweler uwılıp pisedi (10-súwret).

Atızlarda bolsa palız eginlerinen qawın, ğarbız, asqabaq; owoch eginlerinen kartoshka, geshir, pıyaz, láblebi, kapusta jetilip pisedi (11-súwret).

Bulardıń hámmesi gúzdegi jemisler bolıp tabıladı.

11-súwret. *Úlkemizdiń mazalı miyweleri*

11-súwret. Qawın hám
ǵarbız atızında

Olar qıs kelgenshe jınap alınbasa, suwıq urıp nabit boladı.

Miywelerdi qısqa saqlap qoyıw ushın dáslep shaqalardan birimlep terip alınadı (12-súwret).

Soń saylanıp, yashiklerge abaylap jaylas-tırıladı hám salqın qoymalarda taqlap qoyıladı.

Paxta júdá kóp miynet talap etetuǵın egin. Paxtanı zaya etpey jınap, terip alıw zárúr (13-súwret).

12-súwret. Baǵdaǵı miywelerdi terip alıw

Kóplegen owoch eginleri jerden qazıp alınıp, tazalanadı.

Olar arnawlı qoymalarda saqlanadı.

Kartoshka, geshir, túrpi, láblebini uralarda da saqlaw múmkin.

Eginler jıynap alınıǵannan soń, jer súriledi.

Tayanış sózler: gúz ayları, baǵ, paxta, palız eginleri, owochlar, súriledi.

Sorawlar

1. Gúz máwsimi qaysı aylardan ibarat?
2. Gúzde qaysı miyweler pisedi?
3. Ne ushın miywelerdi saqlap qoyamız?

13-súwret. *Mashinada paxta teriw*

Tapsırma

«Jumis dápteri»ńizge tómendegi kesteni sızırń hám miywelerdiń astına miyweler, palız eginleri astına palız eginleri, owochlar astına owochlardıń atın jazıp qoyırń.

Miyweler	Palız eginleri	Owochlar

6-Ş. JÁMIYETLIK PAYDALÍ MIYNET

Biz hár shembi kúni klasımızdağı partalardı, stol, stullardı tazalap, poldı juwamız. Klass bólmesindegi gúllerge qaraymız, olardıń túbegine suw quyamız. Onnan soń mektep háwlisin tazalaymız.

Joqarǵı klass oqıwshıları mektep baǵında miywe hám ovochlardı teriw, quwrap túsken japıraqlar, shóp-sharlardı jıynaw, tereklerdiń astın shawıp tazalaw sıyaqlı paydalı jumıslar menen shuǵıllanadı.

Mámleketimizde gúz hám báhár máwsimlerinde ulıwmaxalıqlıq shembilikler ótkeriledi.

Shembilikte barlıq adamlar birlesip kóshelerdi, salmalardı tazalaydı, tereklerdiń quwraǵan shaqaların qırqadı.

Hámme birlesip islegeni ushın kóp jumıslar orınlanadı. Nátiyjede qalamız jáne de abadanlasadı.

Bunday jumıslar jámiyetlik paydalı miynet delinedi (14-súwret). «Miyнет, miynet túbi ráhát» deydi xalqımız.

14-súwret. *Jámiyetlik paydalı miynet*

Tayanış sózler: jámiyetlik paydalı miynet, ulıwmaxalıqlıq shembilik.

Sorawlar

1. Shembi kúni sabaqtan keyin klasta qanday jumıslar isleysiz?

2. Mektep háwlisinde qanday jumislardı ámelge asırasız?
3. Joqarı klass oqıwshıları mektep baǵında qanday jumıslar menen bánt boladı?
4. Máhállede qanday jámiyetlik paydalı jumıslar islenedi?

Tapsırmalar

1. Súwretlerdi dıqqat penen kórip shıǵıń. Oqıwshılar qanday jumıslar menen shuǵıllanıp atırǵanın aytıp beriń.
2. Miynet haqqındaǵı naqıllardı «Jumis dápteri»ńizge jazıp keliń.

7-§. GÚZDE HAYWANLAR HÁM JÁNLIKLERDİŇ TIRISHILIGI

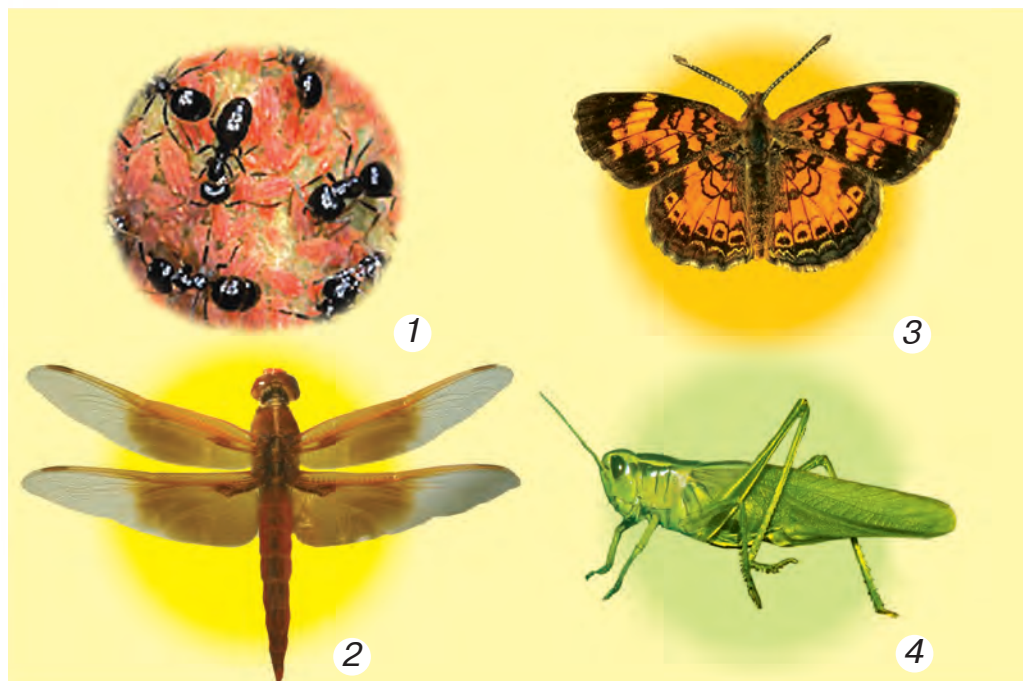
Mámleketimiz tábiyatı hár qıylı bolǵanı ushın, onda hár túrli haywanlar jasaydı. Haywanlardıń qısqa tayarlıǵıda hár qıylı. Shólde tasbaqa, jılan hám tıshqanlar qısta uyqılaydı. Tawlardaǵı kóp haywanlar tómenge túsip qıstı ótkeredi. Qasqır, túlki, kiyik, qoyanlar áne sonday haywanlar

Jer júzinde jánliklerdiń túrleri júdá kóp. Olar, tiykarınan, qurǵaqlıqta jasaydı. Suwda

qurğaqılıqqa qarağanda júdá az jánlikler tirishilik etedi (15-súwret).

Jánliklerdiń paydalıları da, zıyanlıları da bar. Shegirtke eginlerge, puta hám tereklerge úlken zıyan keltiredi. Shıbın, súyir shıbın, búrge sıyaqlı jánlikler kesellik tarqatadı.

Biraq paydalı jánlikler de kóp. Pal hárreleri pal jıynap júrip, alma, almurt, shabdal hám basqa da terek gúllerin shańlandıradı.

15-súwret. Jánlikler: 1 – qumırsqa;
2 – iynelik; 3 – gúbelek; 4 – shegirtke

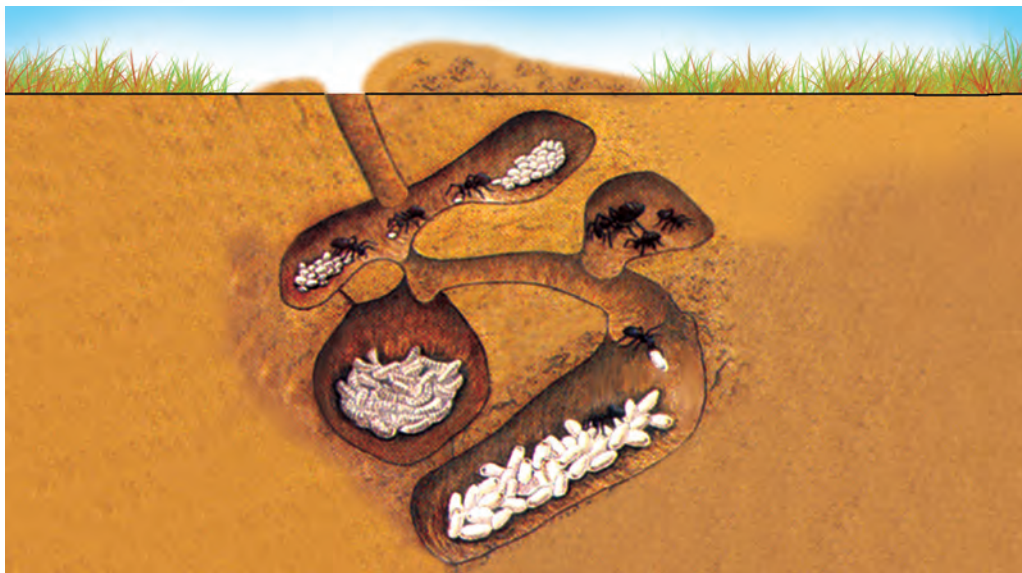
Shańlanǵan gúller miyweleydi. Pal hárresiniń palı júdá mazalı. Nawqan qurtı bolsa jipek oraydı. Xanqızı zıyanlı qurtlardı jeydi. Qumırsqalar jerdi jumsartıp, ónimdar bolıwına járdem beredi. Jánlikler, tiykarınan topar-topar bolıp jasaydı.

Pal hárreleri mumnan durıs keteksheli uya jasaydı. Qumırsqalar jerdi qazıp uya saladı (16-súwret).

Olardıń uyaları kóp bólmeli bolıp, bir bólmesinde ana qumırsqa jasaydı. Aزیق-awqatları basqa bólmede, máyekleri basqa bólmede saqlanadı. Jumısları da anıq bólistiriledi. Ana qumırsqa máyek tuwadı. Jumısshı qumırsqalar aزیق-awqat alıp keledi, olardı tazalaydı, shirigenin, qabıqların uyadan sırtqa shıǵarıp taslaydı.

Al, jawinger qumırsqalar bolsa, ana qumırsqanı, jumısshı qumırsqalardı, máyeklerdi, uya hám jıynalǵan aزیق-awqatlardı qorǵaydı.

Kóplegen jánlikler qısta uyqıǵa ketedi. Óz uyalarında erte báhárge shekem uyqılaydı. Sonıń ushın olar gúzde qısqa aزیق-awqat jıynaydı.

16-súwret. *Qumırsqanıń uyası*

Tayanısh sózler: haywanlar, jánlıklar, paydalı hám zıyanlı jánlıklar, ana qumırsqa, jumısshı, jawınger qumırsqa.

Sorawlar

1. Qanday shól haywanların bilesiz?
2. Qanday tawda jasawshı haywanlardı bilesiz?
3. Paydalı jánlıklarden qaysıların bilesiz?
4. Qaysı zıyanlı jánlıklardi bilesiz?

Tapsırmalar

1. Qumırsqalardı baqlań. Olardıń uyasına nelerdi tasıp atırǵanın, uyasınan nelerdi shıǵarıp taslap atırǵanın «Jumıs dápteri»ńizge jazıp qoyıń.

2. Qumırsqa uyasınıń sırtqı kórinisiniń súwretin salıń.

8-§. ÚLKEMIZDE USHÍRASATUĞÍN QUSLAR

Quslar hár túrli sharayatta jasawǵa júdá jaqsı beyimlesken.

Olardıń párleri, ishi bos, gewek súyekleri uzaq waqıt aspanda ushıp júriwine járdem beredi. Quslar uzaq jerlerge ushıp bara aladı.

Úlkemizde de hár túrli quslar bar. Mámleketimizde jámi 410 túrden aslam quslar ushırasadı. Bazı bir quslar suwda jaqsı júzedi. Sebebi olardıń pánjeleri arasında perde bar. Quslardıń barlıǵı suwǵa jaqınaraq jerlerde uya saladı.

Quslar jánlikxor, dánxor, jirtqısh, óliksexor sıyaqlı toparlarǵa bólinedi.

Quslardıń tumsıqları olardıń ne menen azıqlanıwına qarap hár túrli dúzilgen (17-súwret). Pánjesi, tırnaqları, ayaqları da jasaw ornı hám ne menen azıqlanıwına qarap pariq etedi.

17-súwret. *Hár túrli quslardıń tumsıqları*

Suw quslarınıń tumsıq hám ayaqları uzın boladı. Óliksexor quslardıń tumsıǵı kelte. Úyrek hám ǵaz suwda júzetuǵın quslar bolıp esaplanadı (18-súwret).

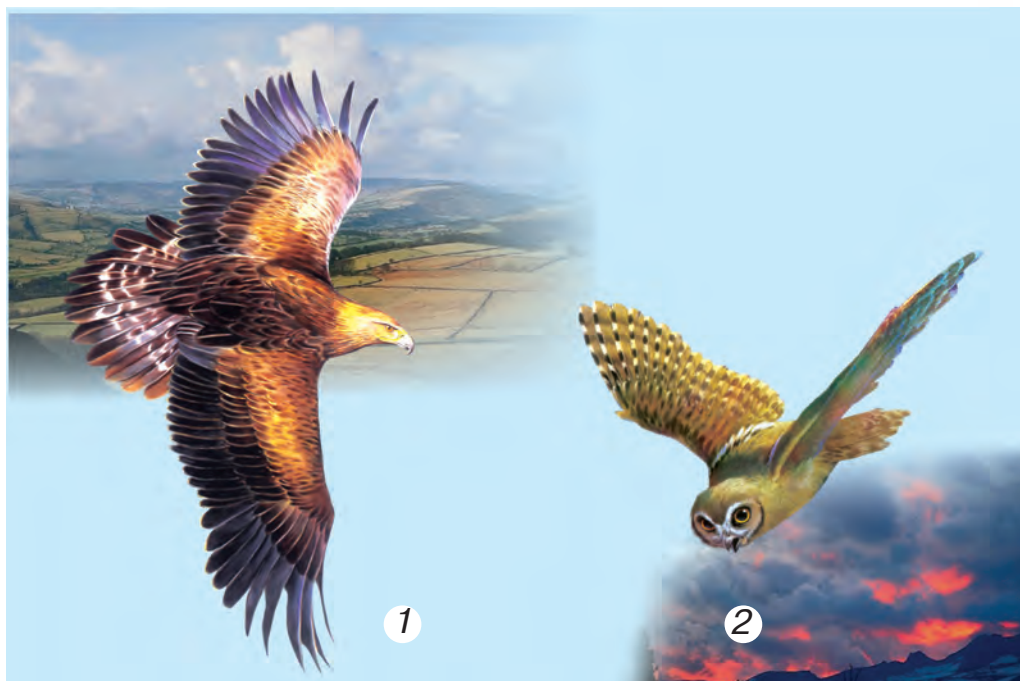
Jırtqısh quslardıń pánjeleri kúshli, tırnaqları ishine qayırılǵan, ótkir boladı (19-súwret).

Gúzde kún suwıtıp, jánlikler kemeyedi. Sol sebepli láylek, tırna, qarlıǵash, bódene, búlbúl hám basqa da quslar ıssı úlkelerge ushıp ketedi. Bazı bir quslar qısta da ushıp ketpeydi.

18-súwret. 1 – ğazlar; 2 – suwda júziwshi quslardıń pánjeleri; 3 – úyrek

19-súwret. Jirtqısh quslar:
1 – búrkit; 2 – úki

20-súwret. 1 – alağarğa; 2 – qarağarğa

Olar shimshıq, qumırı, kepter, qaraqus (mayna) hám basqalar.

Úlkemizge gúzde ğarğalar ushıp keledi. Ğarğalar eginlerden qalğan dánler, kólshe-lerdegi mayda balıqlar, topıraқтаğı qurt-qumırsqalar menen azıqlanadı (20-súwret).

Quslardıń paydası júdá úlken. Olar qurt-qumırsqalardı, tıshqanlardı jep, kesellik tar-qalıwınıń aldın aladı. Quslardı asıraw kerek.

Tayanış sózler: quslardıń azıqlanıwı, ján-likxor, dánxor, jirtqısh (góshxor), óliksexor (barlıq nárseni jeytuğın), ushıp ketiwshi, ushıp keliwshi quslar.

Sorawlar

1. Úlkemizde quslar ne menen azıqlanadı?
2. Gúzde uship ketetugin quslardan qaysıların bilesiz?
3. Gúzde qaysı quslar úlkemizge uship keledi?
4. Quslardıń qanday paydası bar?

Tapsırmalar

1. Dógerek-átirapıńızdağı quslardı baqlań.
2. Qaysı quslar qashan uship ketetuǵının hám qaysı quslardıń úlkemizge qashan uship keliwin «Jumis dápteri»ńizge jazıp qoyıń.

9-§. ÓSIMLIKLERDİŇ QÍSQA TAYARLANÍWÍ

Ósimlikler úsh túrli kóriniste boladı. Bular ot-shópler, putalar hám terekler. (21-súwret).

Gúz kelip, kún suwıta baslawı menen ot-shópler, puta hám tereklerdiń japıraqları sarǵaya baslaydı.

Buǵan sebep, kún suwıtıwı menen ósimlikler tamırları arqalı jerden suw menen birge azıqlıq zatlardı ala almay qaladı. Nátiyjede japıraqları sarǵayıp túsedı.

21-súwret. *Ot-shópler, putalar, terekler*

Bul – tereklerdiń qısqa tayarlıǵın bildiredi. Terek hám puta japıraqlarınıń sarǵayıp túsiwi gúzgi japıraq tógiliwi delinedi (22-súwret).

Tereklerdiń suwıqqa shıdamlıǵı hár qıylı bolǵanlıǵı ushın, olardıń japıraǵı hesh-qashan bir waqıtta túspeydi.

Eń dáslep ǵoza, keyin erik, alsha hám ayva japıraqların tógedi.

Gúzde shınar, ayva japıraqları qońır reńge ózgerip túsedi. Klyon, erik japıraqları qızarıp, soń túsedi. Gúzde terekler japıraqların tókkende ayırım orınlarda japıraqlardı jayıp jiberedi. Bunday etiw ulıwma múmkin emes.

22-súwret. *Tereklerdiń gúzdegi kórinisi*

Sebebi shıǵındı jańǵanda tútin hawanı pa-taslaydı, adamnıń densawlıǵına jaman tásir etedi.

Terekler japıraqların tógip bolǵannan soń olardıń shaqalarına forma beriledi, túbin bo-satıp, jergilikli tóginler salınadı.

Tayanış sózler: ósimlik, ot-shóp, puta, terek.

Sorawlar

1. Ot-shóp, puta, terekler bir-birinen nesi menen pariq etedi? Súwretke qarap aytıp berin.
2. Tereklerdin japıraǵı nege sarǵayadı hám túse-di?
3. Ne ushın hár túrli tereklerdin japıraqları bir waqıtta túspeydi?
4. Ne ushın japıraqlardı jaǵıp jibermew kerek?

Tapsırmalar

1. Mektepten hár kúni úyge kiyatırǵanıńızda tereklerdi baqlań. Qaysı terektiń japıraǵı qanday reńge ózgergenin anıqlań.
2. Hár qıylı reńdegi japıraqlardan bir danadan alıp «Jumis dápteri»ńizge salıń hám qaysı terektiń japıraǵı ekenligin jazıp qoyıń.

10-§. GERBARIY TAYARLAW

(Mektep háwlisindegi ámeliy jumıs)

Gerbariy—ósimliktiń óz aldına quwratıp tayarlanǵan úlgisi. Ot-shóp, onıń tamırı, denesi, japıraqları tolıq alınıp, gerbariy tayarlanadı. Onıń ushın biyikligi 40 sm, eni 30 sm qaǵaz eki búklenedi. Búklengen qaǵaz ishine

23-súwret. *Gerbariy usılay tayarlanadı*

shóptiń tamırı, denesi, japıraǵı menen birge salınıp, jelimlenedi Shóptiń atı, ne ushın kerekligi, qay jerde ósetuǵını hám miywesi haqqında jazıp qoyıladı.

Gerbariydi kim, qashan, qay jerde tayarlanǵanın da jazıp qoyıw kerek.

Gerbariyden «Átirapımızdaǵı álem» sabaqlıǵınıń ayırım temaların ótkende kórgizbe qural sıpatında paydalanıw múmkin.

Gerbariy ósimlikler haqqındaǵı maǵlıwmatnama esaplanadı. Ósimliklerdi úyreniw-

shiler ósimliktiń ózi bolmasa onı gerbariyden úyrenedi.

Ózbekstanda «Ósimlik hám haywanatlar dúnyası genofondı» institutında bir yarım millionğa jaqın gerbariy saqlanadı. Olardan júdá kóp ósimliklerdi úyreniw múmkin.

Tayanış sózler: gerbariy, ósimlik denesi, tamırı, miywesi.

Sorawlar

1. Gerbariy qalay tayarlanadı?
2. Gerbariy ne ushın kerek?
3. Gerbariyden qay jerde, kimler paydalanadı?

Tapsırmalar

1. Úyge barǵannan soń, hawlińiz hám onıń átirapında ósetuǵın ósimliklerden gerbariy tayarlań.
2. Tógilip túsken japıraqlardan gúbelek hám iyneliktiń formaların applikaciya jolı menen isleń.

11-§. KÁSIPLER HAQQINDA

Balalar, adamlar ózine kerekli bolǵan zatlardı qayjerden aladı, degen sorawǵa sizler álbette tábiyattan dep juwap beresiz. Awa,

tábiyattan aladı. Biraq tábiyatta qanday bolsa solayınsha alıp islete bermeydi.

Onı qayta isleydi, ózine kerekli halğa keltiredi. Buğan, mısalı, bizler jeytuğın nandı alıp kóreyik.

Nan tábiyatta nan halında bolmaydı. Bunıń ushın diyqanlar jerge biyday egedi. Biyday piskennen keyin onı orıp alıp, un etiledi. Unnan nanshılar qamır iylep, nan jawadı.

Kóshelerde zırlap júrgen mashinalardı, aspanda uship júrgen samolyotlardı, teńiz hám okeanlarda júzip júrgen kemelerdi ónermentler, ustalar tábiyattan alğan zatlardan islegen.

Balalar, sizler oqıp atırğan kitaplardı da adamlar jazıp, soń kitap basatuğın stannoklarda basılıp shıǵarılgan.

Sizler oqıytuğın mektep imaratın da adamlar qurǵan.

Bizler hár kúni jeytuğın hár qúylı miywe-lerdi de adamlar — baǵmanlar jetistirgen.

Mine usınday bir nárseni jetistiriw hám bir nárseni islep shıǵarıw kásip dep ataladı. Oqıtıwshılıq, tárbiyashılıq da júda kerekli kásip esaplanadı.

Adamlar hár túrli kásiplerdi iyeleydi. Bunıń menen hámme adamlar bir-birine baylanıladı, bir-birine járdem beredi. Házirgi waqıtta bunısız jasap bolmaydı. Sizler de jaqsı oqıp, keleshekte adamlarǵa paydalı kásipti iyelenı

Tayanış sózler: kásip, diyqan, baǵman, nanslı, ónerment, oqıtıwshı, jazıwshı.

Sorawlar

1. Adamlar ózine kerekli nárselerdi qay jerden aladı?
2. Biydaydan nan tayarlaw ushın neler islenedi.?
3. Hár túrli miywelerdi qaysı kásip iyeleri jetistiredi?
4. Oqıtıwshı adamlarǵa qaysı isi menen payda keltiredi?

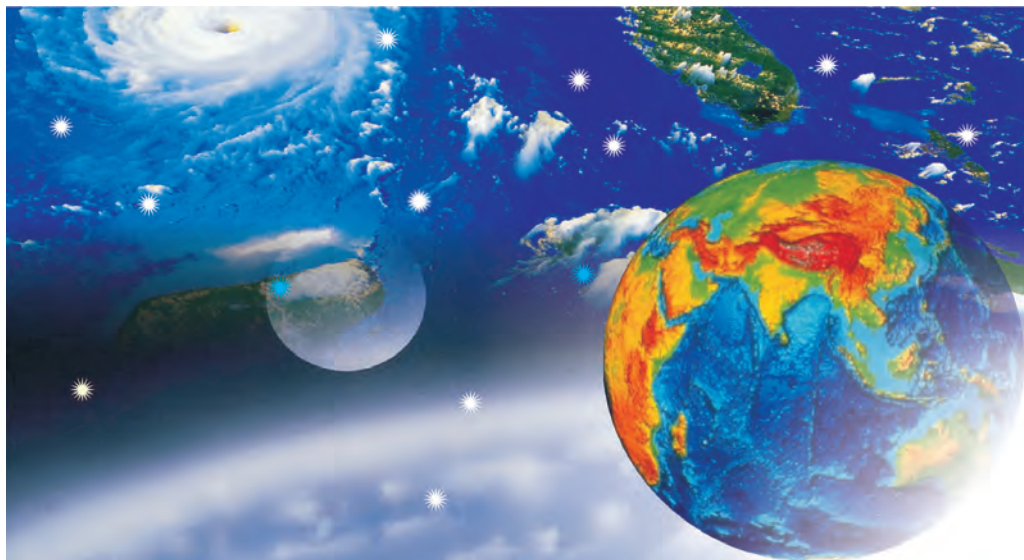

Tapsırma

Ákeńiz, anańız qanday kásipti iyelegenlerin hám ne ushın sol kásipti tańlaǵanıǵın sorap bilip alıń.

ANA TOPÍRAGÍMÍZ — JER

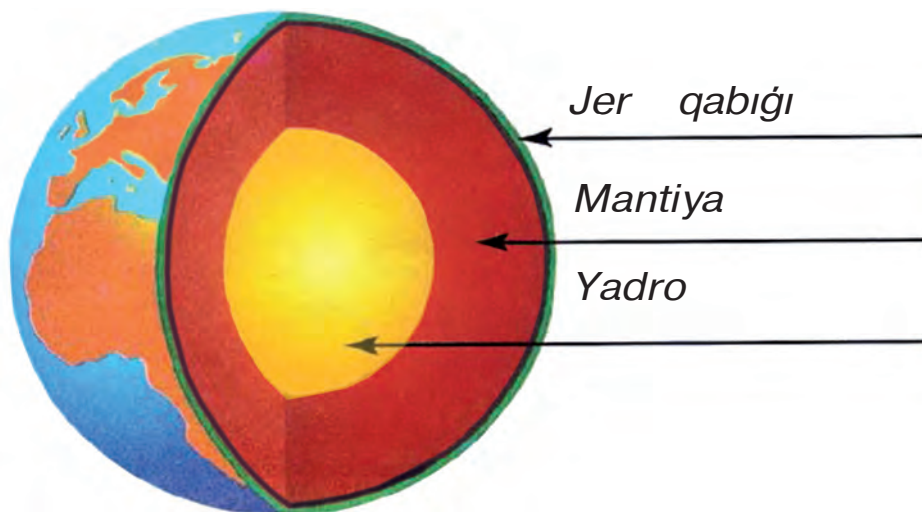

12-§. JER — PLANETA

Biz jasap atırǵan Jer — planeta. Ol Quyash átirapında aylanatuǵın segiz planetalardıń birewi. Jer júda úlken shar formasına iye

Jer sharınıń aylanası 40 mıń kilometr. Jerdiń ishki dúzilisi máyektiń dúzilisine uqsaydı. Jerdiń ústińgi bólegin qattı Jer qabıǵı qaplaǵan. Onnan tómeninde qalıń, ıssı qatlam — mantiya jaylasqan. Onnan da tereńirekte tıǵız, awır, qızıp jatqan yadro (Jer maǵızı) jaylasqan (24-súwret). Jer betinen

Jer orayına shekem bolğan aralıq ortasha esapta altı mıń úsh júz alpıs kilometrge teń.

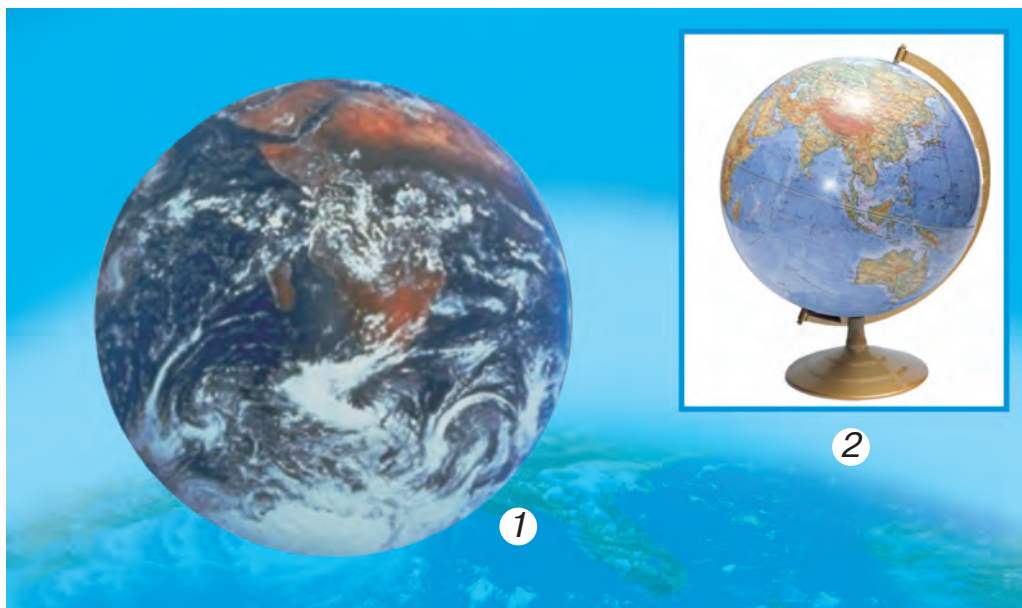
24-súwret. Jerdiń ishki dúzilisi

Jerdi jaqsı úyreniw ushın kishireytilgen forması — globus jasaladı. Globusta jer betindegi qurǵaqshılıq jerler, teńiz hám okeanlar, úlken keńislikler hám tawlar hár túrli reńler menen kórsetiledi (25-súwret).

Dúnyadaǵı birinshi globustı bizlerdiń babamız ullı alım Abu Rayhan Beruniy bunnan mıń jil aldırń islegen.

Tayanış sózler: planeta, Jer qabıǵı, mantiya, yadro, globus.

25-súwret. 1 – Jerdiń kosmostađı kórinisi;
2 – globus.

Sorawlar

1. Jer qanday formađa iye?
2. Jerdiń ishki bólegi qanday?
3. Globus ne. Onda neler kórsetilgen?
4. Birinshi globustı kim islegen?

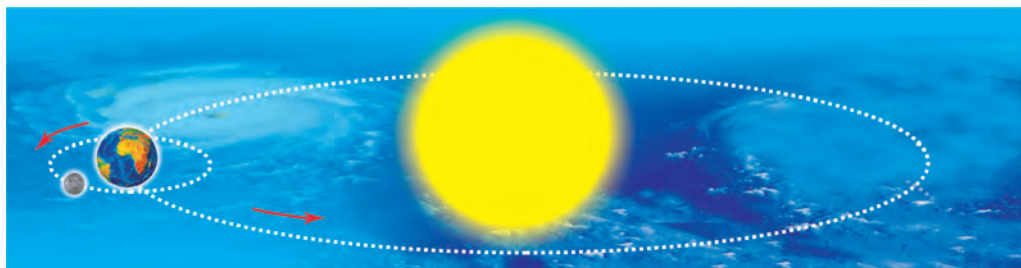
Tapsırma

Jerdiń kosmostađı kórinisi menen globustađı kórinisin salıstırń. Uqsas tárepleri hám ayırma-shılıđın anıqlań.

13-§. JERDİN HÁREKETLERİ

Jer basqa planetalar sıyaqlı Quyash átirapında aylanadı. Jer Quyash átirapında úsh júz alpıs bes kúnde bir márte tolıq aylanıp shıǵadı (26-súwret).

26-súwret. *Jerdiń Quyash, Aydıń Jer átirapında aylanıwı*

Bul waqıttı biz 1 jil deymiz.

Bunnan tısqarı ol óz kósheri átirapında da aylanadı. Jer óz kósheri átirapında Quyashqa salıstırǵanda bir kún, bir túnde, yaǵnıy 24 saatta bir márte aylanıp shıǵadı.

Bunda kún hám tún almasadı. Bir kún sutka dep ataladı.

Aydı hámmeńiz kórgensiz. Ay—Jerdiń tá-biyiy joldası. Ol Jer átirapında aylanadı. Jer Quyash átirapında bir márte aylanıp shıǵaman degenshe Ay jer átirapında 12 mártebe ayla-

27-súwret. *Quyash*

28-súwret. *Ay*

nadı. Sonıń ushın jil 12 ayǵa bólinedi. Aydıń Quyashtan parqlı tárepi sonda, ol ózi nur shashpaydı. Quyashtan kelgen nurdı qaytaradı (27- hám 28-súwretler).

Onıń bir tárepin Quyash nurı jaqtılandıradı. Ekinshi tárepi qarańǵı bolıp, bizge kórinbeydi. Sonıń ushın Ay hár túrli bolıp kórinedi.

Tayanış sózler: Jer, Ay, Quyash, jil.

Sorawlar

1. Jer Quyash átirapında neshe kúnde 1 márte aylanıp shıǵadı?

2. Jer óz kósheri átirapında aylanǵanda qanday qubılıs júz beredi?
3. Ay bizge ne ushın hár túrli kórinedi?

Tapsırma

Aydiń hár túrli kórinisin baqlap barıń hám qaysı kúni qanday kóringenin «Jumis dápteri»ńizge jazıp qoyıń.

14-Ş. WAQÍT ÓLSHEW BIRLIKLERI

Waqıttı esaplawǵa Jerdiń óz kósheri hám Quyash átirapında aylanıwı tiykar etip alınǵan.

Jerdiń óz kósheri átirapında bir márte aylanıp shıǵıwına ketken waqıt sutka dep ataladı.

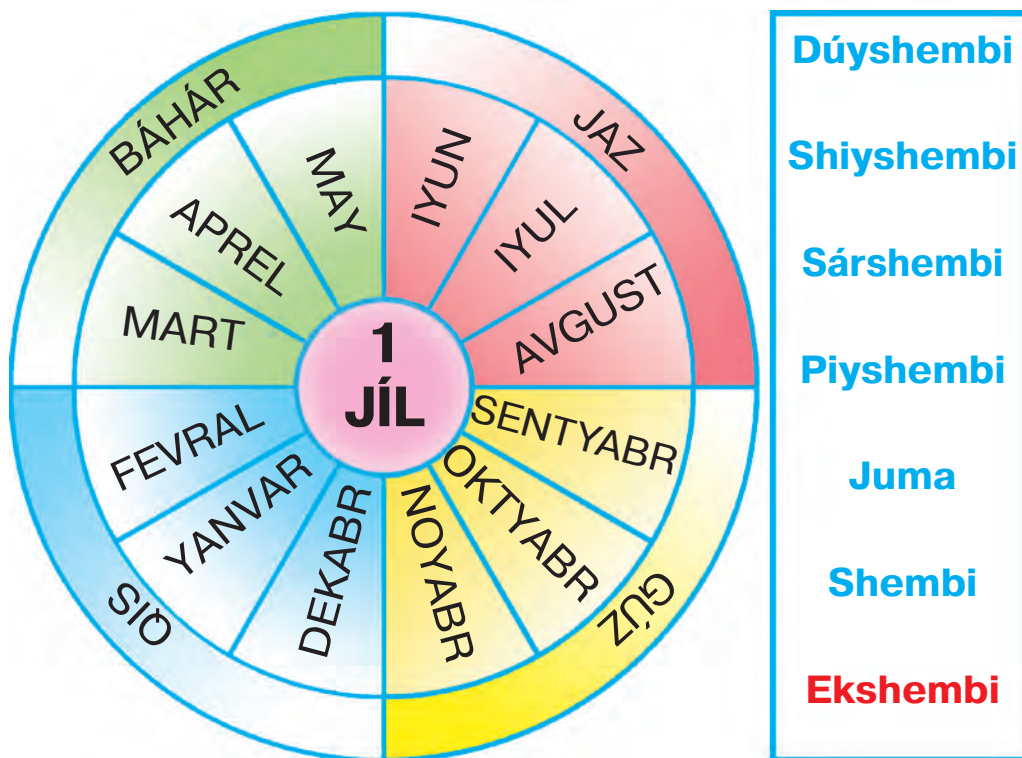
Jerdiń Quyash átirapında bir márte aylanıp shıǵıwı ushın ketken waqıt 1 jil dep ataladı. 1 jil 12 ayǵa, hár bir ay háptelerge bólinedi. Hár bir háptede 7 kún bar (29-súwret).

Hár bir aydıń óz atı bar.

Bir tún bir kún, yaǵnıy bir sutka 24 saatqa bólinedi.

Hár bir sutka yarım túnde, yaǵnıy saat 24 ten keyin baslanadı. Waqıttı anıq belgilew ushın hár bir saat 60 minutqa bólinedi.

29-súwret. *Jil hám aylar, hápte kúnleri*

Hárbir minut, óz gezeginde 60 sekundqa bólinedi.

Waqıttı anıqlaw, belgilew tártibi sáne delinedi.

Tayanış sózler: jil, ay, hápte, kún, sutka, saat, minut, sekund, sáne.

Sorawlar

1. Waqıttı esaplawğa ne tiykar etip alıńan?

2. Bir háptede neshe kún bar? Hápte kúnleri qanday ataladı?
3. Bir jil neshe aydan ibarat? Olar qanday ataladı?
4. Sutka dep qansha waqıtqa aytamız?

Tapsırmalar

1. Hár birińiz qaysı jılı, qaysı ay, qaysı kúni hám qay waqıtta tuwılǵanıńızdı ata-anańızdan sorap bilip alıń.
2. Mámleketimizde qanday bayramlar qaysı ay, qaysı kúnde bolatuǵının bilip, «Jumis dápteri»ńizge jazıp qoyıń.

15-§. JER BETINIŃ DÚZILISI

Jer júdá úlken shar formasına iye. Júdá úlken bolǵanlıǵı ushın da onıń beti bizge tegis bolıp kórinedi. Biraq Jer beti hámme jerde hár qıylı. Jer betinde mıńlap kilometrge sozılıp ketken tawlar, tegislikler, suwlı, suwsız jerler bar (30-súwret).

Biziń Watanımız — Ózbekstanniń jer beti de birdey emes. Onıń shıǵıs — kúnshıǵar tárepin biyik qarlı tawlar, úlken, keń oypatlıqlar iyelegen.

30-súwret. Jer betiniń dúzilisi:
1 – taw; 2 – tegislik; 3 – suw; 4 – shól

Mámleketimizdiń batis — kúnbatar tárepinde shólden ibarat tegislikler, beti tegis dalańlıqlar, páskeltek toǵaylar jaylasqan.

Taw hám oypatlıqlarda jaz birqansha salqın boladı. Qar hám jawın da kóp jawadı. Terek, puta hám kók shópler qalıń bolıp ósedi. Shólistanlıqlarda jawın, qar az jawadı, jaz ıssı boladı. Siyrek kók shópler ósedi. Kóp jerlerin qumlar basıp jatadı.

Hár bir taw, tegislik hám dalańlıqtıń óz atı bar. Shıǵıstaǵı tawlar Tyan-shan, Túrktestan hám Gisar tawları dep ataladı. Olardıń shıńları jazda da qar hám muzlıqlar menen qaplanıp jatadı.

Mámleketimizdegi eń úlken tegislik Turan oypatlıǵı bolıp tabıladı. Onıń úlken bólegin Qızılqum shóli iyelegen. Shólden ibarat tegislikler hám keń oypatlıqlarǵa xalqımız suw aparıp eginzarlar, baǵlar jaratqan.

Tayanış sózler: taw, tegislik, dalańlıq, oypatlıq, shıǵıs, batis, shólistanlıq.

Sorawlar

1. Tawlarda jer beti qanday kóriniste boladı?

2. Tegislikte adamlar kóbirek qanday jumislar menen shuǵıllanadı?
3. Ózbekstanda jaylasqan qaysı taw hám tegisliklerdi bilesiz?

Tapsırmalar

1. Siz jasap atırǵan orındaǵı jer beti qanday: tawlıma, tegislikpe? Úyrenip keliń.
2. Ózińiz jasaytuǵın jerdegi haywanlar, eginler hám miyweli tereklerdiń atların «Jumis dápteri»ńizge jazıp qoyıń.

16-§. SUW – TIRISHILIK DEREGI

Suwdı tábiyat káramatı dewimiz múmkin. «Suw bar jerde tirishilik bar», — deydi. Haqıyqatında da sonday (31-súwret).

Jer betinde suw júdá kóp. Jer júzinde qurǵaqlıqqa qaraǵanda suw menen qaplanǵan jerler kóbirek úshten eki bóleginen kóbiregin suw qaplaǵan.

Biraq Jer betinde suw júdá az bolǵan shóller de bar.

Watanımız — Ózbekstanniń da yarımınan kóbirek aymaǵı shóllerden ibarat.

Suw salma hám dáryalardan aǵadı, kól, teńiz hám de okeanlarda boladı.

Muz halındaǵı suw suwıq úlkelerde Jer betin qaplap jatadı.

Biyik tawlardaǵı qarlar báhárde hám jazda erip, aǵın suw bolıp dáryalarǵa quyadı. Teńiz hám okean suwlarınıń betleri Quyash

31-súwret. *Suw bar jerde tirishilik bar*

nuri tásirinde ısıp, puwǵa aylanıp hawaǵa kóteriledi.

Keyin bultqa aylanadı, bulttan jawın yaqı qar bolıp jáne jerge jawadı.

Qıs máwsiminde tawlarǵa jawǵan qar báhár keliwi menen erip, dárya, say hám salmalarǵa aǵıp keledi. Biz bul suwdı ishemiz, eginlerdi suwǵaramız.

Ata-babalarımız suwdı únemlep paydalanǵan. Suwdan únemlep paydalanıp, baǵlar, egin maydanların jaratqan.

Biz de suwdı pataslamay, tejep, nátiyjeli paydalanıwımız zárúr.

Tayanış sózler: teńiz, dárya, say, kól, salma, suw, qar, muz, puw.

Sorawlar

1. Siz jasaytuǵın jerde qanday dárya, kól, say hám jaqlar bar?
2. Siz suwdan qalay paydalanasız?
3. Dáryalarǵa suw qay jerlerden aǵıp keledi?

Tapsırma

Siz jasaytuǵın jerde suwdıń nelerge sarplanatuǵının «Jumis dápteri»ńizge jazıp qoyıń.

17-§. 1-yarım jilda alğan bilimińizdi tekserip kóriw ushın testler

1. Átirapımızdaǵı álem ne?

- A) Aspan.
- B) Jer.
- C) Quyash hám Ay.
- D) Átirapımızda kórip turǵan hámme nárese.

2. Adamnıń seziw aǵzası neshew?

- A) Ekew.
- B) Úshew.
- C) Tórtew.
- D) Besew.

3. Suw tábiyatta neshe jaǵdayda ushırasadı?

- A) Úsh.
- B) Tórt.
- C) Bir.
- D) Bes.

4. Hawa rayı dep nege aytiladı?

- A) Jawın jawǵanda.
- B) Qar jawǵanda.
- C) Suwıq hawaǵa.
- D) Hawanıń qısqa waqıttaǵı jaǵdayına.

5. Termometr ne?

- A) Hawa, súw dene temperaturasını ólsheytuǵın ásbap.
- B) Jerde uzınlıqtı ólsheytuǵın ásbap.
- C) Awırlıqtı ólsheytuǵın ásbap.
- D) Metrlerge bólingen ásbap.

6. Jil máwsimleriniń almasıwı nelerge baylanıslı?

- A) Kúnniń ıssı yaqı suwıq bolıwına.
- B) Samallarǵa.
- C) Quyashqa baylanıslı.
- D) Jawınnıń kóp yaqı az juwıwına baylanıslı.

7. Gúz qanday máwsim?

- A) Gúz ónim jıynalatuǵın máwsim.
- B) Mazalı miyweler pısetuǵın máwsim.
- C) Paxta ashılatuǵın máwsim.
- D) Hámme juwaplar tuwrı.

8. Shembilik ne?

- A) Xalıqtıń kópshilik bolıp jumıstı orınlawı.
- B) Hámme óz jumısın orınlawı.
- C) Balalardıń bir-birine járdem beriwi.
- D) Balalardıń birgelikte oynap júriwi.

9. Tómendegilerden paydalı jánlıklardi belgileń.

- A) Pal hárresi, xanqızı.
- B) Shegirtke.
- C) Gúbelek.
- D) lınelik.

10. Pal hárreniń qanday paydası bar?

- A) Báharde gúldeń gúlge ushıp júredi.
- B) Gúllegen miywelerdi shańlatadı.
- C) Heshqanday paydası joq.
- D) Adamlardı shaǵadı.

11. Quslar neshe toparǵa bólinedi?

- A) 2 toparǵa.
- B) 3 toparǵa.

- C) 4 toparǵa.
D) Toparlarǵa bólinbeydi.
- 12. Ne ushın bir jil úsh júz alpıs bes kún dep alınǵan?**
- A) Bir jil tórt máwsim bolǵanı ushın.
B) Ay Jer átirapında aylanǵanı ushın.
C) Bir jil 12 ay bolǵanı ushın.
D) Jer Quyash átirapında úsh júz alpıs bes kúnde bir márte aylanǵanı ushın.
- 13. Ay bizlerge nege hár qıylı bolıp kórinedi?**
- A) Ay ózi nur shashpaǵanı ushın.
B) Bizler Aydıń Quyash jaqtılandırǵan tárepin kórgenimiz ushın.
C) Aydıń ózi sonday hár qıylı bolǵanı ushın.
D) Aydıń qarangıda kóringenini ushın.
- 14. Bir hátede neshe kún bar?**
- A) 5 kún.
B) 6 kún.
C) 7 kún.
D) 8 kún.
- 15. Mámleketimizdiń qaysı tárepinde tawlar bar?**
- A) Batis tárepinde.
B) Shıǵıs tárepinde.
C) Qublada.
D) Arqada.

ÚLKEMIZDE QÍS

18-§. QÍS

Dekabr, yanvar hám fevral qıs ayları boladı. 22-dekabrde Quyash aspanda kók jiyekke eń jaqın boladı. Bul kún Quyashtiń qısqı toqtaw kúni delinedi.

Qısta hawa kóbinese bultlı boladı. Quyash nurları qıya túsip jerdi jaqsı ısıtpaydı. Tez-tez qar jawadı.

Tawlar biyik hám suwıq bolǵanı ushın qar kóp jawadı, báhár hám jazǵa shekem erimey jıynalıp turadı. Báhár hám jazda dárya hám saylarda suw kóp boladı.

32-súwret. Qıs quwanışı

Tegisliklerde de geyde kún suwıtıp, hawanıń temperaturası 0°C tan da páseyip ketedi, ızgırın samallar esedi, jer betin qar qaplaydı, dárya, kól hám arna suwları muzlap baslaydı.

Qısta qar kóp jawsa, jazda suw mol boladı. Qıs máwsiminde hámme waqıtta da qattı suwıq bola bermeydi. Quyashlı jıllı kúnler de boladı.

Tayanış sózler: qıs, dekabr, yanvar, fevral, jiyek, dárya, say.

Sorawlar

1. Qaysı aylardı qıs ayları deymiz?
2. Qısta hawa-rayı qanday boladı?
3. Ne ushın tawlarda qısta qar jıynalıp qaladı?

Tapsırma

Qısqa dem alıs kúnleri siz jasaytuǵın jerde hawa rayı qanday bolǵanın «Jumıs dápteri»ńizge jazıp qoyıń.

19-§. QÍSQÍ MIYNET

Qalada jasaytuǵın hám awılda jasaytuǵın xalıqtıń qıstaǵı miynetiniń bir-birinen ayırma-shılıǵı bar.

Qalalarda adamlar túrli kárxanalar, ustaxanalar, qurılıslarda isleydi.

Qısta qalıń qar jawǵan kúnleri kóshe, háwli, maydanshalardı qar hám muzdan tazalaydı.

Awıllıq jerlerde bolsa, atız jumısları biraz azayadı, biraq teplicalarda túrli miywe hám ovochlar, hár qıylı kók shópler jetistiriledi. Báhárde erte egiw ushın teplicalarda qıyar,

pomidor, kapusta hám hár qıylı gúllerdiń nállerine tárbiya beriledi (33-súwret).

33-súwret. *Teplicada nállerdi kútip qaraw.*

Adamlar úy haywanların úyelerinde hám fermalarda baǵadı (34-súwret).

34-súwret. *Úy haywanları qısta arnawlı qoralarda baǵıladı.*

Diyqanlar atızlarğa jergilikli tógin tógedi. Topırağı duzlı jerlerdiń duzi juwıladı.

Kanallar, salmalar tazalanadı.

Awıl miynetkeshleri qısta shigit egetuǵın traktor hám basqa da mashinaların báhárgi egis jumıslarına tayarlaydı.

Tayanış sózler: kárxana, ustaxana, teplica, ferma, diyqan

Sorawlar

1. Qalada turatuǵın adamlar qısta qay jerde isleydi?
2. Diyqanlar qısta qanday jumıslar isleydi?
3. Teplicalarda neler jetistiriledi?

Tapsırma

1. Siz jasaytuǵın jerde teplica bolsa, onda qanday ósimlikler ósetuǵının baqlań. Olardıń atın «Jumis dápteri»ńizge jazıp qoyıń
2. Siz jasaytuǵın jerdegi kárxanada neler islep shıǵarılatuǵının «Jumis dápteri»ńizge jazıp qoyıń.

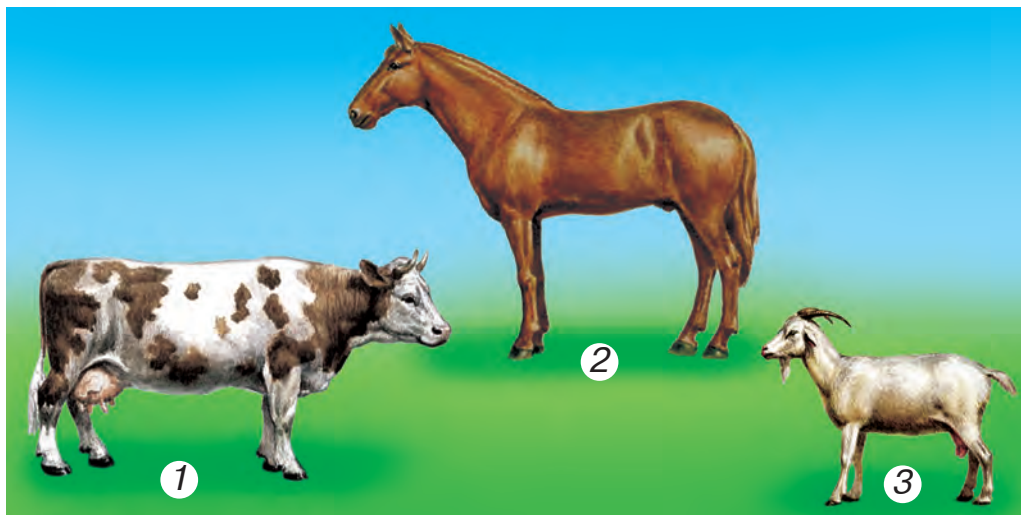

20-ş. ÚY HAYWANLARÍNÍN QÍSTAĖÍ TIRISHILIGI

Áyyemgi zamanlarda barlıq haywanlar jabayı túrinde bolĖan.

Adamlar ayırım haywanlardı áste-aqırın qolĖa úyretip, úy haywanlarına aylandırĖan. Jabayı haywanlardıń qundız, suwın sıyaqlı ayırım túrleri házirde qolĖa úyretilip, bağılmaqta.

At, sıyr, túye, qoy, eshki (35-súwret); quslardan — tawıq, úyrek, Ėaz, túyetawıq hám sayraytuğın quslar qısta adamlardıń

35-súwret. Úy haywanları:
1 – sıyr; 2 – at; 3 – eshki

úylerinde arnawlı bólmelerde hám fermalarda baǵıladı.

Olar ushın jazda hám gúzde azıqlıq — pishen, dán, jem tayarlap qoyıladı.

Úy haywanları hám quslar baǵılatuǵın fermalar hám arnawlı xanalar qısta ısıtıladı, waqtında tazalanıp, samallatıp turıladı.

Úlken fermalarda kóp jumıslar avtomatlastırılǵan. Qus hám sharwa mallarınıń sawlıǵına mal doktorı — veterinarlar qarap turadı. Sharwa malları hám quslarǵa waqtı-waqtı dári-dármaqlar berip turıladı.

Tayanısh sózler: úy haywanları, fermalar, veterinar, dári-dármaq.

Sorawlar

1. Siz úyde qanday haywanlardı baǵasız? Olardı úyde baǵıwdaǵı maqsetińiz ne?
2. Siz jasaytuǵın jerde qanday úy haywanları baǵıladı?
3. Siz jasap atırǵan jerde qanday haywanlar baǵılatuǵın fermalar bar?

Tapsırma

Siz jasaytuǵın jerde qanday úy hawyanları hám quslar barlıǵın anıqlań hám olardıń atlarıń «Jumis dápteri»ńizge jazıp qoyıń.

21-§. JABAYÍ HAYWANLARDÍŃ QÍSTAǴÍ TIRISHILIGI

Jabayı haywanlarǵa qısta birqansha qıyın boladı. Suwıq kúnlerde olar azıq izlewge májbúr boladı.

Sonıń ushın olar jaz hám gúz aylarında semirip, kóbirek may toplaydı. Jerdi qalıń qar qaplaǵan waqıtta ayıw sıyaqlı ayırım haywanlar jer astındaǵı uyalarında uyqıǵa ketedi (36-súwret).

Jılanlar, qurbaqalar, kirpitikenler, tasbaqalar, qumırsqalar, bází bir jánlıklarde qısta uyqılaydı. Báhárde kúnler ısıwı menen olar oyanadı hám azıq izlep, tirishiligin dawam ettiredi.

Tırna, láylek, búlbúl, qarlıǵash, jabayı úyrek sıyaqlı bazı bir quslar gúzde jıllı úlkelerge ushıp ketedi.

36-súwret. *Jabayı haywanlar:*
1 – ayıw hám ayıwdıń balaları;
2 – túlki; 3 – suwın

Shimshiq, qumırı, kepter, awǵan shimshıǵı kibi quslar qısta da uship ketpeydi, olar biziń qıs kúnlerimizge úyrenip qalǵan.

Bunday quslar adamlardıń úylerine jaqınaraq jerlerde jasadı. Olar shıǵındı terip jep, kún kóredi.

Tayanış sózler: jabayı haywanlar, ıssı úlkeler, shıǵındı azıqlıq.

Sorawlar

1. Siz jasaytuǵın jerde qaysı quslar gúzde uship ketip, báhárde qaytıp keledi?
2. Siz ózińiz úyde qanday jabayı haywanlardı baǵasız? Olardı baǵıwdaǵı maqsetińiz ne?
3. Siz jasad atırǵan jerde qanday jabayı haywanlar bar. Olar qısta ne menen awqatlanadı?

Tapsırma

Jasaytuǵın jerińizde qanday jabayı haywanlar barlıǵın úlkenlerden sorap bilip alıń hám «Jumis dápteri»ńizge atların jazıp qoyıń.

ÚLKEMIZDE BÁHÁR

22-Ş. BÁHÁRDEGI ÓSIMLIKLERDİŇ TIRISHILIGI

BiziŇ mámleketimiz — Ózbekstanda báhár erterek fevral ayiniŇ ortalarinan baslanadı.

Báhárde Quyash kem-kemnen joqarı kóte-rilip, hawa, jer ısıy baslaydı. Tez-tez jawın jawadı, jer ızgar boladı. Bul ızgar hawa rayı sharayatında erte ónip shıǵıp, gúlleytuǵın ósimlikler ushın júdá qolay.

Eń aldı menen baysheshek, lalaqızgaldaq, keyin lala gúlleri ashıladı (37-súwret).

37-súwret. *Báhár gúlleri:*
1 – baysheshek; 2 – lalaqızgaldaq

Kúnler ısıp barǵan sayın tereklerdiń dene-sine jerden suw menen birge azıqlıq zatlar kóteriledi.

Búrtikler bórtip úlkeyedi, soń gúlleydi. Eń aldı menen badam gúlleydi hám japıraq shıǵaradı. Keyin shabdal, erik, anar, shiye, alsha, alma gúlley baslaydı (38-súwret).

Eń sońında ayva gúlleydi. Kópshilik terekler aldın gúllep, soń japıraq jayadı. Ayva bolsa aldın japıraq shıǵarıp, keyin gúlleydi. Bul máwsimde tábiyat pútkilley jańalanadı. Gúзде uship ketken quslar jáne Watanımızǵa qayıtıp keledi.

Báhárde geyde hawanıń suwıp ketetuǵın kúnleri de boladı. Birden túsetuǵın qattı suwıqtı «Qara suwıq», — deydi.

38-súwret. *Gúllegen erik aǵashı*

«Qara suwıq» júdá qáwıplı, ol miyweli tereklerdiń gúlin, atızlarda egilgen eginlerdi qarayıp ketedi.

Bağmanlar «Qara suwıq»ta miyweli tereklerdiń gúlleri hám jańa shıǵarǵan miywelerin suwıq urıp ketpesligi ushın miyweli baǵlardıń samal keletuǵın tárepine ot jaǵadı. Usınday jol menen olar tereklerdi suwıq urıp ketiwinen saqlaydı.

Tayanış sózler: sarıgúl, lalaqızǵaldaq, lala, miyweli terekler, «Qara suwıq».

Sorawlar

1. Eń aldın qaysı gúller ashıladı?
2. Qaysı terekler aldın gúllep, keyin japıraq shıǵaradı?
3. Qaysı terek aldın japıraq shıǵarıp, keyin gúlleydi?
4. «Qara suwıq» qanday suwıq?

Tapsırma

Mektepke baratuǵın jolıńızda ushırasatuǵın tereklerdi baqlań. Qaysı terekler dáslep gúllengenin, qaysıları birinshi bolıp japıraq shıǵara baslaǵanın anıqlap, «Jumis dápteri»ńizge jazıp qoyıń.

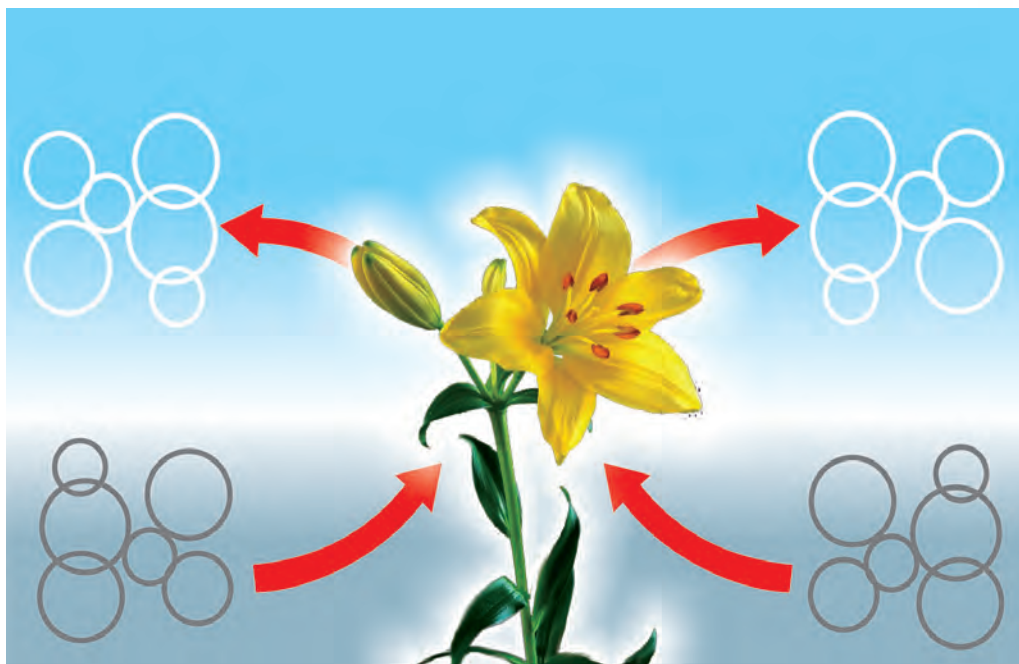

23-§. ÓSIMLIKLER QALAY KÓBEYTTIRILEDI?

Háwli, atız, gúlzar hám baǵlarda ósetuǵın shópler, terekler, putalar hám gúller ósimlik delinedi. Olardıń eń áhmiyetli qásiyetlerinen biri hawanı tazalap turadı (39-súwret).

Biz mazalı miywelerdi súysinip jeymiz. Olar vitaminlerge júdá bay.

39-súwret. Ósimlikler karbonat angidridin jutıp, insan ushın zárúr bolǵan kislorodtı shıǵaradı

Sulıw gúller bolsa adamdı ózine tartadı. Kewildi kóteredi.

Kópshilik eginler tuqımınan kóbeyttiriledi. Paxtanıń shigiti, qawın, ǵarbız, jambılsha, qabaq, geshir, pıyazdıń tuqımı egiledi (40-súwret).

Pomidor, burısh hám kapusta tuqımınan kóbeyttirilip, keyin nálinen de egiledi. Kartoshka bolsa túyneginen kóbeyttiriledi.

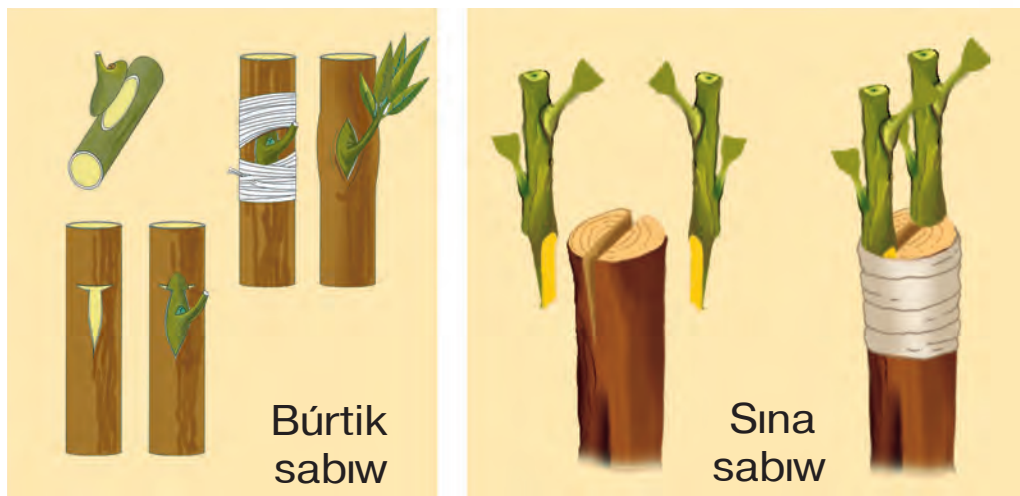
Erik, ǵoza, shabdaldıń shańǵalaǵı egiledi. Ánar, ánjir, júzimniń qálemshesi egip qoyılsa, kógerip ketedi. Tal hám terekler de qálemsheden kógeredi.

40-súwret. Tuqımınan kóbeyttiriletuǵın eginler:
1 – paxta; 2 – ǵarbız; 3 – geshir

Ayırım miyweli terekler jaqsı ónim beretuǵın sortlarǵa sabıladı. Kóbinese alma, almurt, shiye, erik, shabdal sabılıp kóbeyttiriledi. Sabıw eki túrde boladı — búrtik sabıw hám sına sabıw. (41-súwret).

41-súwret. Ósimliklerdi sabıw

Tayanış sózler: ósimlik, tuqım, shańgalaq, shigit, qálemshe, sabıw, nál.

Sorawlar

1. Ósimliklerdiń qanday paydası bar?
2. Qaysı eginler tuqımınan egip kóbeyttiriledi?
3. Qaysı miywelerdiń shańgalaǵı egiledi?
4. Miyweli terekler ne ushın sabıladı?

Tapsırma

Eki ıdıs alıń. Olarǵa suw quyıń. Birewine bólme gúlleri shaqasınan úlkenler járdeminde qırqıp alıp, salıp qoyıń. Ekinshisine erik hám tal shaqaların salıń. Olardı 2 hápte baqlań. Shaqalardan tamır shıqsa, qálemsheden tamır shıqpaşa, shańgalaqtan kóbeyetuǵının bilip alasız.

24-§. BÁHÁRDEGI MIYNET

Báhárde diyqanlardıń jumısları kóbeyedi. Diyqanlar jerdi súrip, egin egiwge tayarlaydı. Dáslep shigit, keyin mákke, júweri, kartoshka, piyaz, qawın, ǵarbız egedi.

Házirgi waqıtta qawın, ǵarbız hám qıyar plyonka astına egilmekte. Bunda egin tez pisedi.

Qıs máwsiminde de teplicalarda ósirilgen palız ónimleri menen bazarlarımız tolıp turadı.

Pomidor, kapusta, qızıl burış nálleri de teplicalarda ósirilip, soń atızlarga otırǵızıladı. Báhár keliwi menen baǵmanlardıń jumısı kóbeyedi.

Terekler putalıp, astı tazalanadı. (42-súwret) Soń zıyanlı jáńliklerge qarsı dári sebiledi. Qala hám awıllarda dekorativ hám miyweli tereklerdiń nálleri otırǵızıladı. Salma hám gúlzarlar tazalanadı. Gúller egiledi.

Terek hám gúl nálleriniń túbi jumsartiladı. Terekler hák penen háklenedi. Bul jumislarda oqıwshılar da belsene qatnasadı.

42-súwret.
*Tereklerdiń
túbin
jumsartıw*

Tayanış sózler: baǵman, dekorativ hám miyweli terekler, hák.

Sorawlar

1. Diyqanlar báhárde qanday jumislardı isleydi?
2. Baǵmanlar tereklerdi qalay tárbiyalaydı?
3. Qala hám awıllarda báhárde qanday jumislar islenedi?

Tapsırma

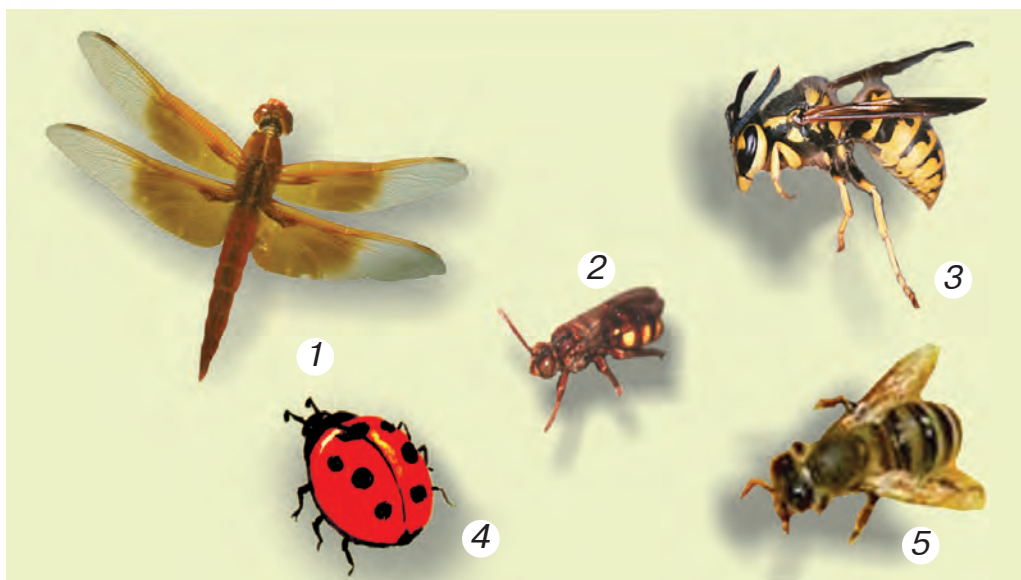
Mektep háwlisi hám úy qaptalında egilgen gúller hám de nállerdi baqlap, tárbiyalap turıń.

25-Ş. BÁHÁRDEGI JÁNLIKLERDİŇ TIRISHILIGI

TereklerdiŇ qabıǵı astında, denesindegi oyıqlarda, topıraq arasında qısı menen uyqılap jatqan jánlikler báhárde oyanadı.

Ásirese, pal hárresi, sarı hárre, hár qıylı gúbelekler, xanqızı, iynelik, súyir shıbınlar, shıbınlar qıbırlap baslaydı. Úlken-kishi qumırsqalar payda boladı (43-súwret). Olar jer qazıp uya quradı.

43-súwret. Báhárde payda bolatuǵın jánlikler:
1 – iynelik; 2 – shirinje; 3 – sarı hárre; 4 – xanqızı;
5 – pal hárresi

Jánlikler eki toparǵa — paydalı jánlik hám zıyanlı jánliklerge ayırıladı. Pal hárreleri, sarı hárreler gúllerdi shańlandıradı. Mol ónim alıwǵa járdem beredi.

Qumırsqalar topıraqtı jumsartıp, ónimdarlıǵın arttıradı (44-súwret).

44-súwret. *Qumırsqalar*

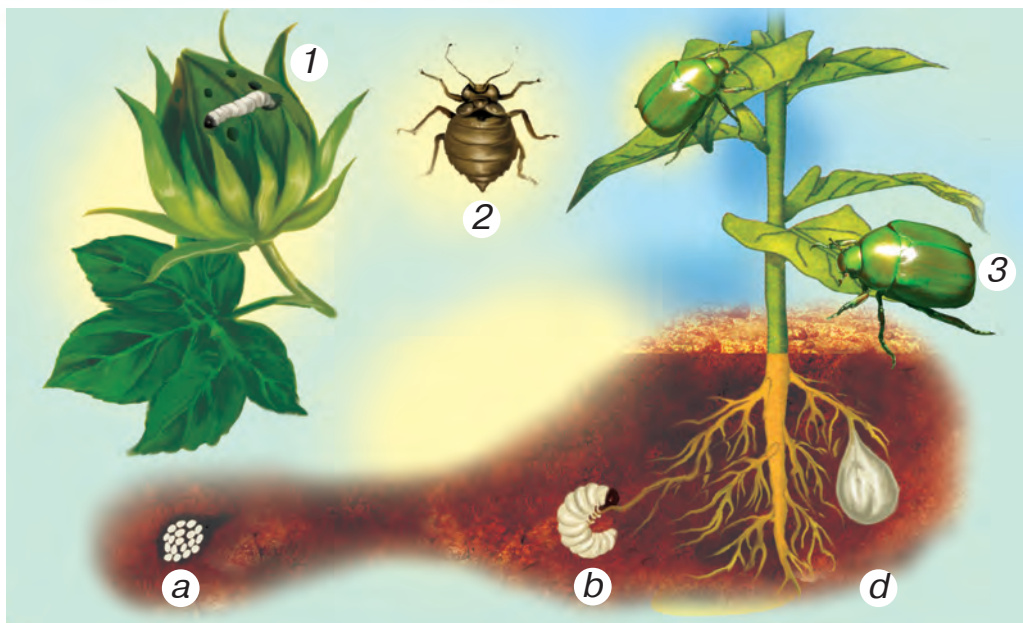
May qońızı, súyir shıbın, ǵórek qurtı hám shıbınlar zıyanlı.

Qońızlardıń may ayında ushıp shıǵatuǵın bir túri may qońızı dep ataladı (45-súwret).

Bul qońız máyegin topıraqqa kómip qoyadı. Báhárde máyeginen qurt (buzawbas) payda boladı. Ol úlkeyip qońızǵa aylanadı.

Qońız terektiń japıraǵı hám miywesi menen azıqlanadı.

45-súwret. Zıyanlı jánlıklar: 1 – ğórek qurtı; 2 – órmekshi; 3 – may qońızı; a – máyegi, b – qurtı, d – quwirshaǵı

Máyekten payda bolǵan buzawbas ósimliktiń tamırın jep, onı quwratadı.

Zıyanlı jánlıklardi joq etiwde jánlıqxor quslardıń paydası úlken.

Olarǵa jónsiz jábir berip óltirmewimiz kerek.

Sonıń ushın biz paydalı jánlıklardiń, quslardıń kóbeyiwine járdem beriwimiz, olardı qorǵawımız kerek.

Tayanish sózler: pal hárresi, sarı hárre, qumırsqalar, may qońızı, buzawbas.

Sorawlar

1. Qıs uıqısınnan jánlıkler qashan oıanadı?
2. Ózińiz jasaytuǵın jerde ushırasatuǵın qanday jánlıklerdi bilesiz?
3. Qaysı jánlıkler paydalı, olardıń qanday paydası bar?
4. Qaysı jánlıkler zıyanlı, olardıń qanday zıyanı bar?

Tapsırma

Ózińiz jasaytuǵın jerde ushırasatuǵın jánlıklerdi «Jumis dápteri»ńızge jazıń.

26-§. NAWRIZ — JAŃA KÚN

21-mart kúni tún menen kún teń boladı. Quyash usı kúnnen baslap biyik kóterilip, kún túnnen uzaya baslaydı.

Mámleketimizde hár jılı 21-mart kúni Nawrız bayramı belgilenedi. Bul jańa jil, jańa kún bayramı boladı.

Xalqımız Nawrız bayramın áyyem zamandardan baslap belgilep kelgen. Nawrızda hár

túrli vitaminlerge bay awqatlar, súmelek hám nawrız góje pisirgen.

Nawrız bayramı aldınan ulıwmaxalıqlıq shembilik ótkizilip, salmalar, kósheler, maydanlar, háwliler tazalanıp tártipke salınadı.

46-súwret. *Báhardıń tańsıq taǵamı—
súmelek pisiriw*

Maydanlarda. kósherler shetine terekler, gúller egiledi.

Ózbekstan gárezsizlikke eriskennen keyin Nawrız bayramı qayta tiklendi. Pútkil mámleketimizde Nawrız bayramı belgiletuğın boldı.

47-súwret. *Nawrız bayramı.*

Tayanış sózler: Nawrız bayramı, súmelek, kók somsa, shembilik.

Sorawlar

1. Báharde tábiyatta qanday ózgerisler júz beredi?
2. Nawrız bayramı qashan kirip keledi?
3. Nawrız qanday bayram?

Tapsırma

Máhálleńizde Nawrız bayramı qalay belgilene-
tuđının «Jumis dápteri»ńizge jazıp keliń.

27-§. BÁHÁRDE ÚLKEMIZGE QUSLARDÍN QAYTÍP KELIWI

Báhárde kún ısıp, jánlıklar oyandı menen gúzde ushıp ketken quslar úlkemizge qayıp kele basladı. Birinshi bolıp qarlıgash penen qaratamaq ushıp keledi (48-súwret).

48-súwret. Quslar:
1 – qarlıgash; 2 – búlbúl

Bul eki qus kishkene, sulıw hám háreketsheń. Olar tek mayda jánlıklar, súyir

shıbın hám shıbınlar menen awqatlanıp, adamlarǵa payda keltiredi.

Paydalı hám jaǵımlı sayraytuǵın quslardan jáne biri — búlbúl boladı.

Búlbúl elimizge aprel ayınıń aqırı, may ayınıń baslarında uship keledi. Ol da tek jánlıklar menen awqatlanadı.

May ayınıń aqırı hám iyun ayınıń baslarında 4—5 máyek tuwadı. Máyeklerinen 13—14 kúnde palapan shıǵaradı. Palapanın 15 kúnnen keyin ushıwǵa tayarlaydı.

49-súwret. Láylek hám tırna

Báhárde úlkemizge úlken quslardan láylek hám tırnalar da ushıp keledi. Olar uzun ayaqlı hám uzun tumsıqlı quslar boladı. (49-súwret).

Bul quslar kóller, dáryalar, batpaqlıqlarǵa jaqın uya saladı. Olar kemiriwshi haywanlar, jılan, balıqlar menen awqatlanadı.

Quslardıń hámmesi de paydalı. Sonıń ushın da biz quslardı qorǵawımız, uyaların buzbowımız, máyeklerine hám palapanlarına tiymewimiz kerek.

Tayanış sózler: qaratamaq, qarlıǵash, búl-búl, láylek, palapan, quslardı qorǵaw.

Sorawlar

1. Báhárde úlkemizge birinshi bolıp qaysı quslar ushıp keledi?
2. Qarlıǵash qanday qus?
3. Búblúl úlkemizge qashan ushıp keledi?
4. Láylek hám tırnalar qay jerlerge uya saladı, neler menen awqatlanadı?

Tapsırma

Siz jasaytuǵın jerde báhárde qaysı quslar qashan ushıp kelgenligin «Jumis dápteri»ńizge jazıp keliń.

28-ş. ÚLKEMIZDEGI ÚY HÁM JABAYÍ HAYWANLAR

Házirgi waqıtta kópshilik haywanlar hám quslar adamlarǵa úyrenen. Adamlar olardı baǵıp, kóbeyttiredi. At, túye, sıyr, qoy, eshki, qoyan, tawıq, qorazlar iyt hám pıshıqlar úy haywanları boladı (50-súwret).

50-súwret. Quslar hám úy haywanları:
1-qoraz hám tawıqlar; 2-eshki;
3-iyt; 4-túye

At, túyelerden tiykarına júk tasıwda paydalanıladı.

Sıyır, qoy, eshki góshi, terisi, súti ushın, qoyanlar terisi hám góshi ushın baǵıladı.

Tawıq, úyrek, ǵaz, túye tawıq góshi, máyegi hám pári ushın baǵıladı.

Bódene, totı, kepterler sulıwlıǵı hám jaǵımlı sayrawı ushın baǵıp, kóbeyttiriledi.

Jabayı haywanlar úy haywanlarınan pariq etip, azıǵın ózleri izlep tawıp jeydi (51-súwret).

Olar tawlarda, dárya boylarında, jarlarda, qamıslıqlarda, sheńgelliklerde, shóllerde jasap, úngirlerge kirip jatadı.

51-súwret. Jabayı haywanlar:
1 – kiyik; 2 – eshkimer

Jabayı haywanlar da adamlar ushın júdá paydalı. Jılanlardıń záhárinen hár túrli dári-dármaqlar tayarlanadı.

Sonıń ushın jabayı haywanlardı da qırılıp ketiwinen saqlawımız kerek.

Tayanış sózler: dári-dármaq, jılanıń záhári, haywanlardı qorǵaw.

Sorawlar

1. Adamlar úy haywanların ne ushın baǵadı?
2. Jabayı haywanlar qalay tirishilik etedi?
3. Jabayı haywanlardıń qanday paydası bar?
4. Siz úyińizde qanday úy hám jabayı haywanlardı baǵasız?

Tapsırma

Jasap atırǵan jerińizde ushırasatuǵın úy haywanları, quslar, jabayı haywanlardıń atların anıqlap «Jumis dápteri»ńizge jazıń.

29-§. INSAN HÁM TÁBIYAT

Átirapımızdaǵı barlıq nárse — Quyash, Ay, juldızlar, hawa, bult, suw, tawlar, tegislikler, ósimlikler, haywanlar — bulardıń barlıǵı tábiyat

(52-súwret). Adam da usı tábiyatta jasaydı. Ózine kerekli barlıq nárseni tábiyattan aladı.

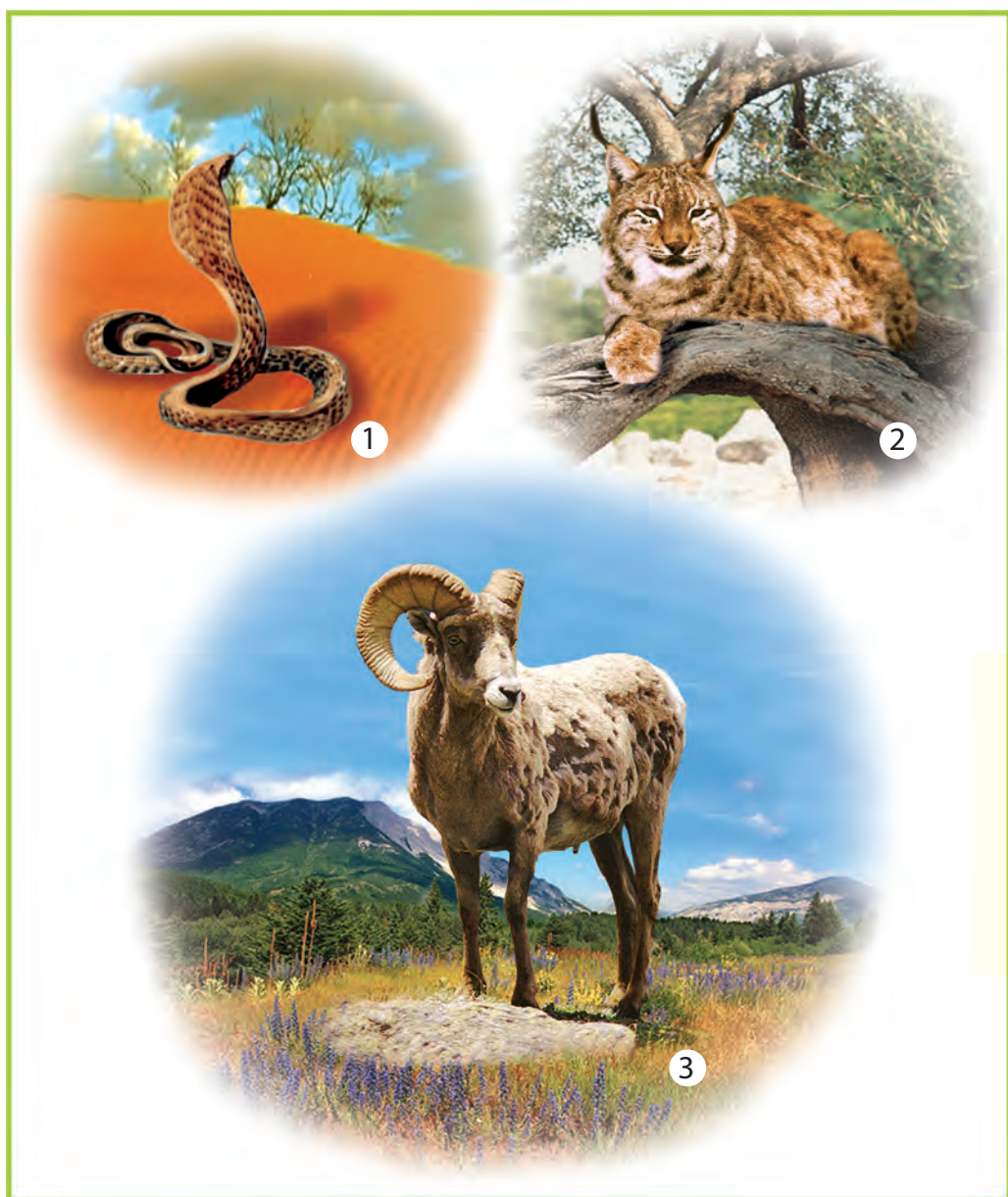
Tábiyat júdá bay. Biz ózimizge zárúr bolǵanı ushın neft, kómir, gaz, temir hám basqalardı jerden qazıp alamız. Keń dalalarǵa hár túrli eginler egip, óniminen paydalanamız.

Miyweli baǵlar jaratamız. Dala, jaylaw, tawlarda sıyr, qoy, eshkilerdi baǵamız. Solay eken, biz tábiyattı asırawımız, oǵan ǵamxorlıq etiwimiz kerek.

Bizler hár túrli kárxanalar qurıp, olarda ózimizge kerekli azıq-awqat ónimlerin, kiyim-kenshek, hár túrli mashinalar islep shı-

52-súwret. *Tábiyat qanday gózzal*

53-súwret. «Ózbekistan Qızıl kitabı»na
kírgízilgen haywanlar: 1 – kobra jılanı;
2 – qaraqulaq;

garamız. Bulardıń hámmesi tábiyatqa tásir etedi. Hawa hám suwdıń patastanıwı ósimlik hám haywanlardıń kemeyiwı múmkin.

Sonıń ushın da biz tábiyattı, onıń baylıqların qorǵawımız kerek.

Tábiyattı, jabayı haywanlar hám ósimliklerdi saqlap qalıw, úyreniw hám kóbeytiw ushın milliy baǵlar, qorıqxanalar shólkemlestiriledi.

Mámleketimizde baǵılıp, kóbeyttirilip atırǵan siyrek ushırasatuǵın jabayı haywanlar hám ósimlikler «Ózbekstan Qızıl kitabı»na kirgizilgen.

Tayanış sózler: tábiyat, insan, azıq-awqat ónimleri, kiyim-kenshek, milliy baǵ, qorıqxana, «Ózbekstan Qızıl kitabı».

Sorawlar

1. Tábiyat degende neni túsinesiz?
2. Insan tábiyattan qalay paydalanadı?
3. Insannıń tábiyatqa tásiiri nátiyjesinde neler júz beriwı múmkin?
4. Mámleketimizdegi siyrek ushırasatuǵın haywan hám ósimlikler ne ushın «Ózbekstan Qızıl kitabı»na kirgiziledi?

Tapsırma

«Ózbekstan Qızıl kitabı»na kirgizilgen haywanlardıń atların eslep qalıń (53-súwret). Olardı «Jumis dápteri»ńizge jazıp qoyıń.

30-§. AWÍL HÁM QALA

Qala da, awıl da xalıq toplanıp jasıytuǵın jer esaplanadı. Biraq qalalar awıllarǵa qaraǵanda júdá úlken, xalqı kóp, hár qıylı kárxanalar jaylasqan boladı.

54-súwret. *Tashkentten bir kórinis*

Sonıń ushın imaratlar, turaq jaylar kóp qabatlı etip qurıladı.

Qalalarda ilim-bilimlendiriw, mádeniyat orayları, iri kárxanalar, teatrlar, oyın maydanshaları jaylasqan.

Adamlar mádeniy dem alatuǵın baǵlar, parkler qurılǵan.

Ózbekstandaǵı eń úlken hám kórkem qala mámleketimiz paytaxtı — Tashkent qalası boladı (54-súwret).

Tashkentte tariyxıy, mádeniy estelikler, zamanagóy biyik hám sulıw imaratlar, kórkem baǵlar bar.

Kárxanalarda hár túrli ónimler islep shıǵarıladı.

Respublikamızdıń túrli wálayatlarınan kelgen jaslar bul jerdegi joqarı oqıw orınlarında bilim aladı.

Mámleketimizde áyyemgi gózzal qalalar kóp. Samarqand usınday qalalardan biri. Qalada tariyxıy estelikler — Registan, Shahi Zinda ansamblleri, Amir Temur maqbarası bar (55-súwret).

Buxara, Xiywa, Qoqan qalaları da tariyxıy esteliklerge júdá bay. Andijan, Fergana,

55-súwret. *Samarqand qalasındaǵı
Registan maydanı*

Namangan, Termiz, Qarshi, Úrgenish sanaatı rawajlanǵan, shiraylı, úlken qalalar esaplanadı.

Awıl xalqınıń tiykarǵı bólimi awıl xojalıq jumısları menen bánt boladı. Olar baǵlarda miyweler, atız hám palızlarda paxta, biyday, salı, mákke, júweri, qawın, palawqabaq, ǵarbız, kartoshka, geshir, qıyar, kapusta jetistiredi.

Jaylawlarda, fermalarda úylerde sıyr, qoy, eshki, quslar baǵıp kóbeyttiriledi.

56-súwret. Awıllarda qurılıp atırğan turaq jaylar

57-súwret. Awıldağı zamanagóy mektep

Awıllarda da jańa mektepler, baǵshalar, sport maydanshaları, sulıw taza úyler qurılmaqta (56-, 57-súwretler).

Tayanış sózler: qala, awıl, ilim-bilimlendiriw, mádeniyat, kárxana, tariyxıy estelikler.

Sorawlar

1. Qanday orınlardı qala deymiz?
2. Qalalarda adamlar ne menen shuǵıllanadı?
3. Awıllarda adamlar qanday jumıslar isleydi?
4. Házir awıllarda neler qurılıp atır?

Tapsırma

Ózińiz jasaytuǵın jerdegi adamlardıń qanday jumıslar menen bánt ekenligin úlkenlerden sorap, bilip alıń.

31-§. ÚLKEMIZDE JAZ

Jaz máwsimi iyun ayınan baslanadı hám sentyabрге shekem dawam etedi. Biraq biziń Watanımızda may ayınıń ortalarında hawa jazdaǵıday ıssı boladı. Jazda jawın az jawadı.

Erte egilgen palız eginleri, jambılsha, qıyar, pomidor pisedi.

Miywelerden qulpınay, erik, shiye, erte alma pisedi. Mekteplerde oqıw jılı juwmaq-lanıp, oqıwshılar jazǵı dem alısqa shıǵadı.

Bul waqıtta balalar dem alıw orınları, sawallandırw lagerlerinde dem aladı. Mámleketimizde balalar dem alıw orınları júdá kóp. Olar tábiyatı gózzal, hawası taza orınlarda jaylasqan (58-súwret).

Tábiyat qoynına sayaxatqa shıqqanda júriwdiń, kiyiniwdiń, suwǵa shomılıwdiń óz qaǵıydası bar.

Quyasha bas kiyimsiz júriw, gúller, shóplerdi julıw, jánlıklarge, haywan hám quslarǵa tiyiw, úlkenlerdiń baqlawısız suwǵa túsiw, shomılıw múmkin emes.

Bul qaǵıydalarǵa, álbette, boysınıw kerek. Sonda hár túrli kewilsiz hádiyseler júz bermeydi. Bunnan basqa da qaǵıydalardı sayaxattı basqarıwshılar túsindiredi.

Tayanış sózler: jazǵı dem alıs, oqıwshılar dem alıw orınları, sayaxat.

Sorawlar

1. Mámleketimizde jaz qashan baslanadı?

58-súwret. *Oqıwshılar dem alıw ornında*

2. Jazda hawa rayı qanday boladı?
3. Báhárdiń aqırı hám jazdıń basında qanday miyweler pisedi?

4. Oqıwshılar jazda qay jerlerde dem alısqa baradı?

Tapsırma

Siz jasaytuǵın jerde may ayında qanday miyweler pisetuǵının anıqlań hám olardıń atların «Jumis dápteri»ńizge jazıp qoyıń.

32-§. 2-yarım jıldı alǵan bilimińizdi tekserip kóriw ushın testler

- 1. Qaysı aylar qıs ayları esaplanadı?**
  - A) Yanvar, fevral, mart.
  - B) Dekabr, yanvar, fevral.
  - C) Noyabr, dekabr, yanvar.
  - D) Yanvar, fevral.
- 2. Qısta teplicalarda qanday eginler jetistiriledi?**
  - A) Hár túrli miywe, palız eginleri.
  - B) Alma, almurt, júzim.
  - C) Qawın, ǵarbız.
  - D) Hámme eginler jetistiriledi.
- 3. Qaysı haywanlar qısta úyde hám fermalarda baǵıladı**
  - A) Ayıw, túlki, tırna.
  - B) Búrkit, túye, láylek.
  - C) Sıyır, at, tawıq.
  - D) Qoy, suwın, kepter.

- 4. Báhárde hawa rayı qanday boladı?**
- A) Kúnler júdá ısıp ketedi.
  - B) Báhárde kúnler ısıydı, jawın kóp jawadı.
  - C) Kúnler suwıp, suw muzlap qaladı.
  - D) Qar jawıp suwıq boladı.
- 5. Nawrız bayramı qanday bayram?**
- A) Jańa jil, jańa kún boladı.
  - B) Báhár baslanıw bayramı.
  - C) Qıstıń tamamlanıw bayramı.
  - D) Kún-tún teńlesken bayramı.
- 6. 21-mart qanday kún?**
- A) Báhár baslanatuǵın kún.
  - B) Kúndizi menen teńlesken kún.
  - C) Qıs tamamlanatuǵın kún.
  - D) Terekler gúlleytuǵın kún.
- 7. Báhárde birinshi bolıp qaysı gúller ashıladı?**
- A) Rozagúl.
  - B) Lala.
  - C) Sarıgúl, lala-qızǵaldaq.
  - D) Páshekgul.
- 8. «Qara suwıq» qanday suwıq?**
- A) Báhárde birden túsetuǵın suwıq.
  - B) Qısta kúnniń birden suwıp ketiwi.
  - C) Reńi qara suwıq.
  - D) Qardan keyin keletuǵın suwıq.
- 9. Báhárde qaysı quslar uship keledi?**
- A) Qarlıgash, búlbúl, tırna, láylek.
  - B) Ğarǵa, qumırı, shımshıq.

- C) Qaraǵarǵa, bayıwlı.
D) Búrkit, shayqus.
- 10. Adamlar ózine kerek barlıq zatları qay jerden aladı?**
- A) Bazardan.
B) Dúkánlardan.
C) Tábiyattan.
D) Bir-birinen.
- 11. Milliy baǵlar, qorıqханalar ne ushın qurıladı?**
- A) Tábiyat baylıqların saqlap qalıw hám kóbeyttiriw ushın.
B) Adamlar dem alıw ushın.
C) Sulıw baǵ dóretiw ushın.
D) Suwdı saqlap qalıw ushın.
- 12. Qalaların awıllardan parqı nede?**
- A) Qalalar awıllardan júdá úlken boladı.
B) Xalqı kóp boladı.
C) Jaylar kóp qabatlı bolıp qurıladı.
D) Úsh juwapta durıs.
- 13. Mámlektimizde eń úlken hám kórkem qala qaysı qala?**
- A) Samarqand.
B) Andijan.
C) Buxara.
D) Tashkent.
- 14. Awıllarda neler qurılıp atır?**
- A) Jańa mektepler
B) Sport maydanları.

- C) Sulıw úyler.
D) Úsh juwapta durıs.
- 15. May aqırı hám jaz basında qanday miyweler pisedi?**
- A) Qıyar, pomidor.
B) Jambılsha, palız eginler.
C) Qulpınay, chereshniya, erik.
D) Úsh juwapta durıs.

JAZGÍ TAPSÍRMALAR

Balalar, sizler jazgı dem alıs waqtında oqıwshılar dem alıw ornında dem alasız, ata-anańız, aǵa-úkelerińiz benen tábiyattıń gózzal, salqın jerlerinde bolasız.

Qay jerde bolsańız da «Átirapımızdaǵı álem» sabaǵında úyrengen nárselerińizdi sol jerlerde kóresiz. Kórgenlerińizdi gúrriń etip jazıń, súwretler salıń, gerbariy tayarlań. Bular haqqında úshinshi klasqa kelgenińizde aytıp beresiz.

Jazda jaqsı dem alıń.

TEST SORAWLARINIŇ JUWAPLARI

1-yarım jil ushın dúzilgen testler juwabi

Soraw	Juwap	Soraw	Juwap	Soraw	Juwap
1	D	6	C	11	B
2	D	7	D	12	D
3	A	8	A	13	B
4	D	9	A	14	C
5	A	10	B	15	B

2-yarım jil ushın dúzilgen testler juwabi

Soraw	Juwap	Soraw	Juwap	Soraw	Juwap
1	B	6	B	11	A
2	A	7	C	12	D
3	C	8	A	13	D
4	B	9	A	14	D
5	A	10	C	15	D

MAZMUNÍ

Átirapımızdağı álemdi úyrenemiz

1-§. Átirapımızdağı álem.....	3
2-§. Tábiyattağı dene hám zatlar.....	6
3-§. Hawa-rayı	9

Úlkemizde gúz

4-§. Jil máwsimleri.....	13
5-§. Gúz jemisler	16
6-§. Jámiyetlik paydalı miynet	21
7-§. Gúzde haywanlar hám jánliklerdiń tirishiligi	23
8-§. Úlkemizde ushırasatuǵın quslar	27
9-§. Ósimliklerdiń qısqa tayarlanıwı	31
10-§. Gerbariy tayarlaw	34
11-§. Kásipler haqqında.....	36

Ana topıraǵımız – Jer

12-§. Jer – planeta.....	39
13-§. Jerdiń háreketleri	42
14-§. Waqıt ólshew birligi	44
15-§. Jer betiniń dúzilisi	46
16-§. Suw – tirishilik deregi	49
17-§. 1-yarım jılda alǵan bilimińizdi tekserip kóriw ushın testler	52

Úlkemizde qıs

18-§. Qıs	55
19-§. Qısqı miynet	57
20-§. Úy haywanlarıń qıstaǵı tirishiligi	60
21-§. Jabayı haywanlardıń qıstaǵı tirishiligi	62

Úlkemizde báhár

22-§.Báhárdegi ósimliklerdiń tirishiligi.....	65
23-§.Ósimlikler qalay kóbeyttiriledi.....	69
24-§. Báhárdegi miynet.....	72
25-§. Báhárdegi jánlıklardiń tirishiligi	74
26-§. Nawrız—jańa kún	77
27-§ Báhárde úlkemizge quslardıń qaytıp keliwi	80
28-§. Úlkemizdegi úy hám jabayı haywanlar.	83
29-§. İnsan hám tábiyat	85
30-§. Qala hám awıl.....	89
31-§. Úlkemizde jaz.....	93
32-§. 2-yarım jılda alǵan bilimińizdi tekserip kóriw ushın testler	96
Jazǵı tapsırmalar	99

Test sorawlarınıń juwapları

1-yarım jil ushın dúzilgen testler juwabı.....	100
2-yarım jil ushın dúzilgen testler juwabı.....	100

**POTIHKAMOL G'ULOMOV,
SHAHRIXON MIRZAXMATOVA**

ATROFIMIZDAGI OLAM

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
2-sinfi uchun darslik*

**Qayta ishlangan va to'ldirilgan
oltinchi nashri**

(Qoraqolpoq tilida)

Awdarmashi **Zulfiya Oserbaeva**
Redaktor **Sulwxan Aytmuratova**
Kórkem. redaktor **Azamat Yuldashev**
Texnik redaktor **Yelena Tolochko, Batir Turimbetov**
Korrektor **Dilafro'z Choriyeva**
Operator **Gulchehra Azizova, Nadira Qaypbergenova**

Licenziya nomeri AI № 163. 09.11.2009. Basiwga 2018-jil 20-mayda ruqsat etildi. Ólshemi 70x90^{1/16}. Pragmatica KRKP garniturası. Kegli 16, 14. 7,60 shártli baspa tabag'i. 7,30 esap baspa tabag'i. Shártnama № 40-2018. Nusqası 12 049 dana. Buyırtpa №115-18.

Ózbekstan Baspa sóz hám xabar agentliginiń Sholpan atındaǵı baspa-poli-grafiya dóretiwshilik úyi. 100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.
Telefon: (371) 244-10-45. Faks: (371) 244-58-55.

Ózbekstan Baspa sóz hám xabar agentliginiń «O'qituvchi» baspa-poligrafiya dóretiwshilik úyinde baspadan shıǵarıldı. 100206, Tashkent, Yunusobod dahası, Yanǵı shahar, 1

Ǵulomov P.

Ǵ79 Átirapımızdaǵı álem. 2 [Qor.]: 2-klass ushin sabaqlıq / P. Ǵulomov, Sh. Mirzaxmatova. – Qayta islangen hám toliqtirilgan altınshı basılım. – T.: Sholpan atındaǵı BPDÚ. 2018. – 104 b.
ISBN 978-9943-05-826-2

**UOK 502.2=512.121.(075)
BBK 20.1ya71**

Ijarağa berilgen sabaqlıqtıń jaǵdayın kórsetiwshi keste

№	Oqıwshınıń atı, familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alınǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qol tańbası	Sabaqlıqtıń qaytıp tap-sırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qol tańbası
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Sabaqlıq ijaraga berilgende hám oqıw jılınıń juwmaǵında qaytarıp alınǵanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegishe bahalawǵa muwapıq toltırıladı.

Jańa	Sabaqlıqtıń paydalanıwǵa birinshi berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajralmaǵan. Barlıq betleri bar, jırtılmaǵan, kóshpegen, betlerinde jazıw ha'm sızıwlar joq.
Qanaatlan-dırarlıq	Muqaba jazılǵan, birqansha sızılıp, shetleri jelingen, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı ta'repinen qanaatlandırarlıq ońlanǵan. Kóshken betleri qayta ońlanǵan, ayırım betleri sızılǵan.
Qanaat-landırarsız	Muqaba sızılǵan, ol jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajralǵan yamasa pútkilley joq, qanaatlandırarsızlıq ońlanǵan. Betleri jırtılǵan, betleri jetispeydi, sızıp, boyap taslanǵan, sabaqlıqtı tiklewge bolmaydı.